

Yavuz Selim KARAKIŞLA*

Röportaj: Y. Doğan ÇETİNKAYA

Tarih: 24 Aralık 2007 Saat 14.00

Yer: Boğaziçi Üniversitesi, Bebek

Kayıt Çözümleme: Acar Erdoğan
Ece Dikmen

Y. Doğan ÇETİNKAYA: 1908 sizce bir “devrim” midir? Yoksa “II. Meşrutiyet’in İlanı” mı? Nasıl niteleyebiliriz?

Yavuz Selim KARAKIŞLA: İkinci Meşrutiyet denildiği zaman, ilk aklımıza gelen, aslında bir devrim değil. Yani ayaklanan bir sınıf, başka bir sınıfa karşı sınıf savaşına girişen bir sınıf, bir toplu etnik ayaklanma, kanlı bir darbe, hükümeti ve devletin kurumlarını topyekûn baş aşağı etme, toplumun sınıfsal veya yapısal olarak karman çorman olması, ezici bir değişikliğin içerisine girmesi, eski değerlerin tamamen değişmesi gibi bir şey yaşanmıyor. Bir toplumsal harekete “devrim” denmesinin başlıca sebebi, bence değişimi gerçekleştirenlerin kendilerini “devrimci” olarak algılamaları ve konumlamalarıdır. 1908’i yapanlar bir devrim mi gerçekleştirdiler? Bence çok daha mütevazı, çok daha yumuşak bir geçiş sağlandı Sultan II. Abdülhamid’in istibdâd döneminden İkinci Meşrutiyet’e geçilirken. Bütün Jön Türk hareketinin kendisini onun can düşmanı olarak tanımlamış olduğu Sultan II. Abdülhamid bile Osmanlı tahtından indirilmedi.

Yani 1908’e bir “devrim” demek için, bayağı cesur olmak lazım. Sultan II. Abdülhamid’in kişiliğini düşman ilan etmiş olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu’nun sultanını bile değiştirmeyen bir iktidar değişikliği oldu. Bu el değiştirme sürecinde sadece hükümet ve hükümet üyeleri değişti, sonuçta. Dahası, yeni bir Kanûn-ı Esâsî’yi başa getirmiş veya sil baştan yeni bir Kanûn-ı Esâsî yazabilmiş de değildir, İkinci Meşrutiyet. Gerçekte, eskiden beri var olan, eskiden kısa bir süre uygulanmış olan, fakat 93’ Harbi sonrasında tatile çıkarılmış olan, yalnızca Osmanlı salnâmelerinin önsözü haline indirgenmiş olan Kanûn-ı Esâsî, raftan indirilerek yeniden işleme konulmuş oldu. 1908 bir devrim değil, aslında İkinci Meşrutiyet’in ilanıdır. Hatta, devrimcilerin o zamanki söylemiyle “hürriyetin ilanı”dır, yani “İlân-ı Hürriyet”dir, devrimcilerin dilinde. 1908 hareketi kesinlikle bir “burjuva devrimi” değildir, çünkü doğru dürüst bir burjuva sınıfı da yoktur devrim hareketinin arkasında. Bu, olsa olsa, bir “küçük-burjuva devrimi” olabilir. Zira, Jakoben bir devrimdir; küçük-burjuvaların, bürokrat ve asker olarak eğitilmiş kadroların kotardığı ve başardığı bir devrimdir. Jön Türkler’in geçmişine baktığımız zaman, 1908 aslında bürokrasinin yetiştirmiş olduğu mektepli yeni kuşağın, alaylı eski kuşağı alaşağı ederek iktidara gelme savaşıdır. Bu bir iktidar mücadelesidir.

Ama, “bu bir devrim midir?” sorusunun cevabı bence literatürde yok. “Bu bir askeri darbe midir?” sorusunun cevabı ise var. Bazı tarihçiler, özellikle siyasal bilimciler, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne askeri darbeler tarihini İkinci Meşrutiyet’in ilanından, yani Enver, Cemal, Talat, ve Resneli

* Yard.Doç.Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü.

Niyazi'ler ile başlatıyorlar, ki bu yanlıştır. Bence, İkinci Meşrutiyet'in ilanı bir askeri darbe de sayılmaz. Sonuçta, dağa çıkanlar henüz kolağası rütbesindedirler. Aralarındaki en yüksek rütbeli insan Binbaşı Cemal Bey'dir. Bu gençlere destek veren üst rütbeli tek bir subay vardır; o da Mahmut Şevket Paşa'dır. Mahmut Şevket Paşa da zaten bu tutumunun meyvelerini 1913 yılında sadrazam yapılarak toplamıştır. Sırası gelmişken şunu da söyleyeyim, 1913 yılının 13 Ocak'ında yapılan Bâb-ı Âlî Baskını kesinlikle bir askeri darbedir, çünkü bir emir-komuta zinciri içerisinde gerçekleştirilmiştir. İşin içinde sivil İttihâdçı unsurlar da vardır, ama askeri kanat tarafından planlanmıştır, uygulama aşamasında askeri gruplar kullanılmıştır; en azından sadrazamı beklemekte olan birlik değiştirilmiş, bunun yerine devrimci kadrolardan oluşan bir birlik yerleştirilmiştir. Selanik'den gelen bir İttihâdçı subaylar komutasındaki bir birlik yerleştirilmiş ve bu silahlı mücadele sırasında da o zamanın Harbiye Nazırı Nazım Paşa ve yaverleri öldürülmüştür. Kanlıdır. Hâlbuki, İkinci Meşrutiyet'in ilanında bir kanlı darbeden veya bir askeri darbeden bahsetmek mümkün değildir. Bir askeri darbenin, "askeri darbe" olabilmesi için emir-komuta zincirinin bulunması gerekir. Bunun illa da yukarıdan aşağı olması ve tüm orduyu kapsaması şart değildir, ama en azından yüzbaşılar düzeyinde veya albaylar düzeyinde bir darbe bile olsa, kendi aralarındaki askeri hiyerarşilerini kullanarak iktidara gelmelerinin şartını aramak lazımdır. Bunun için, ben İkinci Meşrutiyet'in ilanına ne bir "askeri darbe," ne de bir "burjuva devrimi" demek taraftarıyım. Bu, olsa olsa, bir küçük-burjuva ve bürokratik grubun kendilerinden önceki dönemi ve devri (*ancien regime*) yıkarak, onun yerine iktidara gelebilme çabasıdır.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra çok kaotik, bir "özgürlükler ortamı" diye tarif edilebilecek bir dönem yaşıyordun, en azından 23 Temmuz 1908'den sonra beş ya da altı ay. Diğer dönemlerdeki iktidar değişikliklerinden bunu nasıl ayırd edebiliriz?

Şimdi, aslında 1908 yılında iki tane İkinci Meşrutiyet var: Birincisi, "ilan edilen hürriyet," yani 23 Temmuz'da dağda Resneli Niyazi ve Enver Bey'in telgrafla İkinci Meşrutiyet'i ilan etmesi, Kanûn-ı Esâsî'nin uygulamaya koyulması için telgraflar çektikleri "İlân-ı Hürriyet." İkincisi de "verilen hürriyet," yani 24 Temmuz'da Sultan II. Abdülhamid'in gazetelerde Kanûn-ı Esâsî'yi yeniden uygulamaya koymuş olduğunu bildiren bildirisinin (*irâde-i seniyye*) yayınlanmasıyla tarihe geçen "İlân-ı Hürriyet"dir. Birincisi "alınan hürriyet," ikincisi ise "verilen hürriyet"dir. "Alınan hürriyet"ten kimselerin haberi olmadı. Ertesi gün "verilen hürriyet" İstanbul'da gazetelerde ilan edildiği zaman da, buna kimseler inanmadı; ilk üç dört gün sokağa çıkan hiç kimse "Yaşasın Hürriyet" diye bağırmadı, kimse fesleri havalara atıp sevinmedi, meydanlarda halay çekmedi. İttihâdçılar da zaten İstanbul'da yeterince örgütlü olmadıkları için, böylesi bir örgütlü kutlama hareketlerine ön ayak da olamadılar.

İlginçtir, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti iktidarı boyunca (1908-1918) hep "alınan hürriyet"i, yani 23 Temmuz'u Hürriyet Bayramı olarak kutladı. Hürriyet'in İlân'ını kendisine kuruluş günü olarak seçmiş olan Gazeteciler Cemiyeti ise, "alınan hürriyet," yani 23 Temmuz'u değil; "verilen hürriyet," yani 24 Temmuz'u benimsemiştir. İki Meşrutiyet konusunda aymazlık bu safhadadır, yani.

İstanbul'da hürriyetin kutlanması ilanından tam tamına üç gün sonra başlamıştır. İlk üç gün, Selim Sırrı Bey ve Filozof Rıza Tevfik'in de içinde olduğu bir takım İttihâdçılar sokaklarda çeşitli ajitasyon konuşmaları yaptılar. Ama kimse onlara aldanıp, onları omuzlarına alıp, "Kahrolsun Abdülhamit, Yaşasın Meşrutiyet," veya "Kahrolsun Kahbe Bizans (*İstanbul*), Yaşasın Kâbe-i Hürriyet (*Selânik*)," diye bağırmadı, eğer o dönemin İttihâdçı jargonuyla söylemek istersek. İnanmadılar çünkü gazetelerle ilan edilen hürriyete. Bu bağırma çağırma, sokaklara dökülme işleri, özellikle Balkanlar'da isyan etmiş grupların İstanbul'a gelmesiyle beraber gündeme geldi. Daha sonra, zamanla, İkinci Meşrutiyet bir çeşit coşku çılgınlığına dönüştü, insanlar sokaklara döküldü, bayraklar, pankartlar, posterler, konfetiler, kokartlar, kutlama mendilleri, kartpostallar, madalyalar, rozetler, ve aklınıza gelebilecek her türlü İkinci Meşrutiyet efemerası bu dönemde ortaya çıktı. Meşrutiyet kutlamaları zamanla bir çılgınlığa dönüşmüş, bir nevi başkalarının hürriyetini rencide eder, hatta rahatsız eder şekilde bir "hürriyetsizlikler ortamı" da doğurmuştur.

Şöyle ki; fazla hürriyet bol geldi otuz yıldır "zapt ü rabt" altında yaşamaya alışmış olan Osmanlı toplumuna. Hemen her şeyi "zapt ü rabt" altına almak durumunda kalan da ilk önce İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin ta kendisi oldu. İttihâd Terakkî Cemiyeti, kendisinin sebep olduğu Hürriyet'in İlânı'ndan yaklaşık on beş gün kadar sonra gazetelerde çeşitli beyannameler yayınlarak artık sokaklarda nümayişlere son verilmesi gerektiğini, artık yavaş yavaş herkesin işine dönmesi gerektiğini, ve bu coşkulu kutlama ve İkinci Meşrutiyet ve İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'ne sadakat bildirilen yemin törenlerinin daha fazla uzatılmaması gerektiğini ilan etmek zorunda kaldı.

Bu durum, gerçekten, çok traji-komiktir. Devrimi yapanların kendi yaptıkları devrimden doğan toplumsal boşluğu kontrol altına almak durumunda kalmalarını, ben şahsen çok ilginç buluyorum. Herhalde hiçbir devrimde böyle acayip bir şey olmamıştır. Bu, İttihâdçılar'ın 1908'de bir devrim değil, çok kontrollü ve yavaş bir toplumsal geçiş planlamış olduğunun bir göstergesi. Diğer bir deyişle, genel olarak, İttihâdçılar devrimci radikallerden oluşan bir grup değillerdi; *status quo*yu gözetken, iktidarın zamanla kendilerine doğru evrimleşmesini isteyen vatansever muhafazakarlardı.

Bu yemin törenlerinden de yeri gelmişken biraz bahsetmek lazım; İstanbul'da coşku sokağa döküldükten sonra, İkinci Meşrutiyet'e, Kanûn-ı Esâsî'ye ve İttihâd ve Terakkî'ye sadakat yeminleri edilen bir takım büyük törenler yapıldı. Bunlar zamanla ilkokul çocuklarına kadar indirilmiş. Fabrikada işçiler topluca bağlılık yeminleri ettiler, devlet dairelerinde memurlar İttihâd ve Terakkî'ye bağlı kalacaklarına ve Kanûn-ı Esâsî'nin ideallerine sadık olacaklarına dair yeminler ettiler. İşte o zaman, Osmanlı toplumunda İttihâdçı olmak bir anda moda haline geldi. Herkes İttihâd ve Terakkî'ye üye olmaya başladı, Jön Türk olan olmayan herkes hemen büyük İttihâdçı kesiliverdi. Bu durum, o zamana kadar yukarıdan aşağıya doğru gizlice örgütlenmiş ve masonik usullerde rehberler eşliğinde seçerek içine aldığı yeni üyelerine bayrak, kur'an, silah ve hançer'e el bastırarak sadakat ve bağlılık yeminleri ettirmiş olan illegal bir gizli siyasi yapılanmanın başına gelebilecek en kötü şeydir. Popüler hale gelen her şey gibi, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti de, toplu üye kayıtları açıkça yapıldıkça, eski içe kapalı olma halinden

gelen ve kendisini kuvvetli kılan bazı önemli özelliklerini yitirdi, ayağa düştü ve zamanla bozunuma uğradı.

Bu coşku havasını daha çok değişen yeni toplumsal ve siyasi koşulların zincirinden boşanmasıyla açıklıyorsunuz, o zaman...

Yaşanan bu büyük coşku havasıyla ilgili söyleyebileceğim birkaç şey daha var. Hürriyet'in ilanı diye bir tanımlama yapıldığı zaman, otuz yıl (1878-1908) boyunca baskı altında tutulmuş olan bütün toplumsal etmenlerin bir anda zincirlerinden boşanmış olduğunu da görmek lazım.

Bir iki tane örnek vereyim: Evet, Sultan II. Abdülhamid zamanında pek çok şey iyi gidiyordu, ama mesela basında çok büyük bir baskı vardı. Basın acayip sansürleniyordu. Bu dönemde gazete dergi çıkarmak da, hasbelkader çıkan dergi ve gazetelerde doğru dürüst bir yazı yazmak da pek akıl kârı bir iş gibi gözükmüyordu. Jön Türkler'in çoğunun yazıya, yazı yazmaya ve yazılarını yayınlamaya çok meraklı olmalarının bir sebebi de aslında eskiden bunun külliyen yasak olmasıydı. İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonraki bir yıl takvim yılı içerisinde, yani 1908'den 1909 Temmuz'una kadar, yaklaşık 1100 civarında süreli yayın çıkarılıyor, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her yerinde. 1100 çeşit gazete ve dergi, nüsha adedinden bahsetmiyorum, 1100 ayrı çeşit gazete ve dergiden bahsediyorum. Bunların tabii birçoğu uzun ömürlü olamadı, bazıları sadece bir sayı yaşadı. Ancak, bu bile Jön Türkler'in Hürriyet'ten anladıkları şeyin gazete ve dergi çıkarılabilme ve bu yayın organlarında istediklerini yazabilme özgürlüğüne indirgenmiş olduğunun açık ispatı gibidir.

1908'de başka özgürlükler de yaşandı. Mesela bu coşkunun içerisinde, hemen 'fırsat bu fırsattır' diyerek greve giden işçiler oldu. Benim çalışmalarımda sayabildiğim kadarıyla grevlerin sayısı 146'ya ulaştı. 1908'in 23 Temmuz'undan 10 Ekim'ine kadar olan süreçteki grev dalgasıdır bu. Biz buna "grev dalgası" diyoruz, ama aslında çok mütevazı bir rakamdır toplam 146 grev. 1905 yılında, örneğin, Rusya'da devrimden önce ve sonra o yıl içerisinde 1500 civarında grev yapılmış olduğu bilinmektedir. Osmanlı standartlarında düşündüğümüzde, 1908 yılındaki 146 grevi bir "grev dalgası" olarak anıyoruz. İşçiler de daha önce Sultan II. Abdülhamid'in istibdad döneminde haklarını filan isteyememişler, şimdi fırsat bu fırsat, serbest konuşma, kürsüye çıkma, bağırma çağırma özgürlüğü de çok yaygın bir şekilde var, onlar da sokağa dökülüp kendi haklarını arıyorlar. Sivil otoritenin, devlet otoritesinin yok olmaya başladığı veyahut da tehlikede olduğu zamanlarda patlak verir boykotlar, grevler ve buna benzer çeşitli protestocu halk hareketleri. Sultan II. Abdülhamid'in otoritesi sarsılmış, "Hürriyet" ilan edilmiş, işçiler de maaş ve gelecek kaygısıyla hem çalışma koşullarını hem de yaşam koşullarını biraz daha iyileştirebilmek amacıyla greve gitmişler. Bu da, aslında, çok doğal bir şeydir.

Peki o zaman, bu bağlamda 31 Mart Vak'ası'nı tam bir karşı devrim olarak nitelendiremeyiz?

Ben biraz daha farklı düşünüyorum. Şundan dolayı: her ağacın kurdu özünden olur. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti iktidara gelir gelmez, örgüt kendi içinde sorunlar yaşamaya ve bölünmeye başladı. Seçimlerin hemen akabinde, seçimlerde

milletvekili seçtirmiş oldukları İttihâdçılar'dan çatlak sesler çıkmaya, muhalifler oluşmaya başladı. Bunun sebebi, İttihâd ve Terakkî'nin ve ondan önceki Jön Türk hareketinin homojen bir yapıya sahip olmamış olmasıdır.

Ben İttihâd Terakkî Cemiyeti ve Jön Türkler'i "çakıl taşı" olarak anlatıyorum öğrencilerime. Bir kucak dolusu çakıl taşı... Çeşitli boylarda, çeşitli renklerde, çeşitli kalitelere, çeşitli farklı kökenlerden gelen karmakarışık bir grup... Kendilerini "çakıl taşı" yapan, orada bir arada bulunmalarından başka bir şey değil. Homojen değil, heterojen bir grup. Hiçbirinin söylediğine de bir diğeri aynen inanmıyor. Ama hepsini bir araya getiren şey, yani çakıl taşı olanları "çakıl taşı" yapan şey, hepsinin Sultan II. Abdülhamid'e karşı olmalarıdır. Karşı olma hali devrimi yaptıktan sonra biter ise, tabii bu çakıl taşlarının içindeki gruplar, yani kumlar, küçük taşlar, büyük taşlar v.s. birbirinden ayrılmaya başlıyor. Dediğim gibi, her ağacın kurdu özünden olur, olay bundan ibarettir.

İktidara gelir gelmez, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti, kendisinin iktidara getirmiş olduğu kadroların bazıları tarafından yadsınıyor, reddediliyor; kişisel kırgınlıklar, küskünlükler, kızgınlıklar oluyor. İstediklerini alamamış olanlar da zamanla düşman oluyorlar İttihâd ve Terakkî'ye. Sonuçta, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin karşısında hemen kendisine muhalif partiler oluşmaya başlıyor. 1908 Meclisi'nde İttihâd ve Terakkî egemendir, ama karşısında o kadar çatlak ses vardı ki, bu çatlak sesler birleşseler aslında İttihâd ve Terakkî Cemiyeti azınlığa bile düşecektir. 1908 Meclisi'nde İttihâd ve Terakkî hiçbir zaman azınlığa düşmez, ama durum 1912'deki gibi de olmaz. Bu, İttihâd ve Terakkî'nin başarısından değil, muhaliflerin muhalif olma kapasitesinde olmamalarından kaynaklanan garip bir durumdur.

O zaman, karşı devrim aslında İttihâd ve Terakkî'nin içinden çıkmış oldu. Çünkü İttihâd ve Terakkî'nin içerisinden, devletçi gelenekten olanlar iktidara olmuşlardır. Daha liberal ve daha muhafazakâr olan diğer merkez-kaç gruplar da muhalefetin içine yerleştiler.

Benim elimde en önemli İttihâdçı muhaliflerinden, sonradan "Bulgur Kralı" olarak anılmış olan İttihâdçı Topçu Yüzbaşı ve sonradan Bolu Mebusu Mehmet Habib Bey'in anıları var. Mehmet Habib Bey'in anıları İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği güne kadar gün gün geliyor. Mehmed Habib Bey, İkinci Meşrutiyet'i ilan eden Manastır İttihâd ve Terakkî Şubesi'nin başkanı. Anılarında o kadar inançlı ve yurtsever bir İttihâdçı ki, 1908'de mebus seçilir seçilmez karşı tarafa geçeceği, ve 1914'ten sonra savaş vurguncusu olacağı; ve bir savaş zengini olarak, savaş sırasında savaş koşullarını kötüye kullanan bir "muhtekir" tüccar olarak nam salacağı kendisinden hiç beklenmez. Çünkü, 1908'e kadarki günlük yazıları onun son derece yurtsever bir Osmanlı subayı olduğunu, sadık bir İttihâdçı olduğunu ve çok can-ı gönülden inanan bir Müslüman olduğunu belirtir. Ama iktidara baştan çıkarıcı fettan bir kadın gibidir, kendisine tutulan insanları çok farklı yönlere savurabilir.

O zaman 31 Mart Vak'ası'nı, İttihâdçı karşıtı bir cepheden değil de -yani ilerici gerici ikileminde olduğu gibi- aslında Jön Türk hareketinin içinden çıkmış bir gelişme olarak mı düşünmeliyiz?

Öyle demek de istemiyorum. Çünkü 31 Mart'ı Jön Türkler yaptı demek de doğru değildir, aslında. Ama şunu söylemem gerekir, 31 Mart tamamen Jön Türkler'in gözden düşmesi de değildir. Toplumda var olan bir takım huzursuzlukların ve İttihâdçı karşıtlıklarının gündeme getirdiği bir harekettir. İsyanın mantığını da herkes gayet net biliyor. *Volkan* gazetesi incelendiği zaman, "şeriat isteriz" sloganlarıyla gün be gün İttihâdçı karşıtı bir isyanın davet edilmiş, adeta vazifeye çağırılmış olduğu görülür. *Volkan* gazetesi kadar pek fazla gündeme gelmiş olmasa bile, *Mikyâs-ı Şeriat* denilen yobaz bir gazete daha vardır. Orada yazılmış olan makalelerde, resmen İttihâdçılar'ın Batılılaşma eğilimlerinin "şeytan icadı" olduğu, bunların "başının kesilmesi" gerektiği v.s. gibi kışkırtıcı ibareler bolca vardır. Osmanlı toplumunda İttihâd ve Terakkî ile ilgili oluşmuş olan bir hoşnutsuzluk, iktidardan ikbal alamamış olanların karşı söylemi v.s. birleşir birleşir ve en nihayet 31 Mart (13 Nisan 1909) günü meydana gelen "irticâ" (tırnak içinde söylüyorum) ayaklanmayı gündeme getirir.

31 Mart ayaklanması çok tuhaf bir ayaklanmadır, aslında. Şundan dolayı: eğer Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nın balkonundan, camın gerisinden aşağıya bakarken, önünde parçalanmış olan yüzbaşı için: 'Durun! Yapmayın!' deseydi. Eğer o yüzbaşının kendisinin gözü önünde parçalanmasına izin vermeseydi, isyan hemen oracıkta sona ermiş olurdu. İsyan zaten Sultan II. Abdülhamid'in kendisine en sadık askeri birlikler tarafından başlatılmış, kendisinin istibdâdını geri alabilmesi için yapılmıştı. 31 Mart, İttihâdçılar'ın en Jön, en mason, en Avrupalı, toplumun geleneksel kesimlerini en rahatsız eden kısmına karşı yapılmış bir harekettir. Ama iş bir süre sonra çığırından çıktı ve toplu bir ayaklanmaya dönüştü. Ben, 31 Mart'ı bir "son yeniçeri ayaklanması" olarak algılamamın daha doğru olduğunu düşünüyorum. Yeniçeriler bir asır önce çoktan siyaseten tarih olmuşlar, ama yeniçeri ruhu 31 Mart'ta hâlâ iş başında. 31 Mart'ta da, tipik bir yeniçeri ayaklanmasında olduğu gibi, ulema, esnaf ve asker işbirliği içinde ve bu işbirliğinin kökeninde de dini temalar ve dini talepler var. "Şeriat isteriz!" "İslam elden gidiyor!" v.s. gibi sloganlar, 31 Mart'ın bir "son yeniçeri ayaklanması" olduğunu akla getirmektedir.

Ancak, 31 Mart hakkında şunlar da söylenmelidir. 31 Mart ile ilgili olarak birkaç şey var: Birincisi, Abdülhamid isyanı isteseydi kolayca bastırabilirdi ama sadece izlemek, "dur bakalım neler olacak" demek işine geldi. İsyanın başarılı olma ihtimalini hiç göz ardı etmedi, "olursa, yan cebime koy" tavrıyla davrandı. Yani sonuçta isyancılar başarılı olsalardı ve İttihâd ve Terakkî'nin aylar önce yapmış olduğu gibi hükümeti devirebilmiş olsalardı, Sultan II. Abdülhamid de İttihâdçılar'dan kurtulmakla kalmamış, kendi istibdâd dönemine de geri dönmüş olacaktı. Dolayısıyla, o da İttihâdçılar'ın hal' edilmesi gerektiğini düşünüyordu ve sonuçta yanlış ata oynadı, kendisi hal' edildi. Eğer İttihâdçı düşmanlarından yana olmasaydı, yani insiyatifi ele alsaydı ve mesela gözleri önünde birisinin parçalanmasını engelleseydi veya "durun, yapmayın, etmeyin, dışarı çıkın" filan deseydi, diyebilseydi, halkı biraz olsun yatıştırmaya kalkışsaydı, bu isyan kolaylıkla yatışabilirdi. Kendisi de sonuçta hal' edilmemiş olurdu.

Bir takım araştırmacılar, bu isyanın altında İngiliz parmağı aradılar. Bütün Batılı değerlere kökten karşı bir ayaklanmadır 31 Mart isyanı. Bazı Batılı devletler, özellikle de İngiltere İttihâdçılar'dan pek hoşlanmıyor olabilir, ama İttihâdçılar sonunda Fransız Devrimi'nin ünlü üçlü sloganı *liberté, l'égalité, la fraternité* ile

ortaya çıkmışlardır. Son derece Batılı talepleri vardır, modernizasyon istekleri vardır. Böyle bir konumda Batılı devletlerin ayaklanan muhafazakârların tarafını tutması ihtimali bana pek fazla sıcak gelmiyor. 31 Mart, Osmanlı'nın içinden çıkan büyük bir isyandır ve ben tekrar ediyorum ki, bu isyanın bir "son yeniçeri ayaklanması" olarak algılanmasını daha doğru buluyorum.

Tarih yazımında 1908 ve 1923 arasında bir rekabet söz konusudur; daha çok Kemalistler için, ana kırılması nedir diye Türkiye tarihinde. Örneğin, bazı çalışmalarda kırılma noktası, dönüşüm noktası 1923'te ortaya çıkıyorken, 1908 son zamanlarda asıl dönüm noktası olarak nitelendirilmeye başlandı. Siz bu konuyu nasıl değerlendiriyorsunuz?

Sevgili dostumuz Eric J. Zürcher *İttihâdçılıktan Kemalizme* kitabını yazıncaya kadar, Türkiye tarihçiliği sanki İttihâdçılar farklı insanlar, Kemalistler farklı insanlarmış gibi davranıyordu. Herkes aslında kimin nereden geldiğinin gayet net farkındaydı, ama bunu cesur bir şekilde söyleyecek, aslanlar gibi ifade edecek ve sonuçta hiçbir şekilde geri basmadan kendisine yapılacak her türlü eleştirileri göğüsleyebilecek bir insan aranıyordu. Bu da, çok şanslıymış, Eric J. Zürcher'e nasip oldu.

Hâlbuki, neredeyse bütün Kemalistler doğuştan İttihâdçidir. Mustafa Kemal 1908 yılının Şubat ayında 1/324 koduyla Selanik'te İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'ne katıldı. Zamanlamasına çok dikkat çekmek isterim, 1908 yılının Şubat ayında, yani dağa çıkılmadan dört ay kadar önce İttihâdçı oldu. Artık, İttihâd ve Terakkî'nin Balkanlar'da egemen olduğu, Selanik'i tamamen kuşattığı, yavaş yavaş dağa çıkma hazırlıklarının yapıldığı bir zamanda, kazanan tarafın kim olacağını belli olduğu bir zamanda Mustafa Kemal de Ali Fethi Okyar'ın rehberliğinde İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'ne üye oldu.

Milli Mücadele yıllarında, Mustafa Kemal Atatürk'ün etrafındaki Kazım Karabekir, İsmet İnönü, Rauf Orbay, Ali Fethi Okyar, Ali Fuad Cebesoy, Rafet Bele, Fevzi Çakmak gibi önemli insanların tamamı İttihâd ve Terakkî üyesi ordu mensuplarıdır. Milli Mücadele'ye katılmış olan ve Kemalist devrimlere destek vermiş olan paşaların tamamı İttihâdçı kadrolardan gelme Kemalist kadrolardır. Fakat bu kadroların tamamı ikinci veya üçüncü sıradaki İttihâdçı kadrolardır, yani Milli Mücadele'de ünlü İttihâdçı şefleri, örneğin Enver, Talat, Cemal üçlüsünden hiç birisini bulamazsınız. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım gibi, ya da Mithat Şükrü Bleda gibi İttihâd ve Terakkî'nin *merkez-i umûmîsinin* üyelerinden hiç kimse Milli Mücadele'de aktif yer almamış veya alamamıştır. Ama askeri kanatta, ikinci veya üçüncü derecede kalmış olan, siyasi olarak kendini ifade etmemiş veya ifade etme şansı bulmamış olan yüksek rütbeli İttihâdçı subaylardan oluşmuştur Kemalizm.

İşin ilginç, Milli Mücadele tamamlanıp savaş bittikten sonra, yol ayrımına gelindi, tabii. Fransız Devrimi'nin başlatmış olduğu acı devrim geleneği, Milli Mücadele sonrasında da bozulmadı: devrim, kendi çocuklarını yiyerek beslenen bir anne gibidir. Mustafa Kemal Atatürk, 1938 yılının 10 Kasım'ında o dönemde hâlâ Osmanlı Hanedanı'nın temel sembollerinden birisi olan Dolmabahçe Sarayı'nda öldüğünde, yanında başlangıçta 1919'da kendisiyle birlikte yola çıkmış olan İttihâdçılar'dan geriye yalnızca İsmet Paşa kalmıştı.

Bugün bizim Kemalist devrimler diye saydığımız devrimlerin çoğu, aslında, bir zamanlar İttihâd Terakkî'nin denemiş, yapmaya çalışmış, veya en azından, yapmayı aklına getirmiş olduğu devrimlerin gerçekleştirilmiş halleridir. Bunu Kemalist devrimleri küçümsemek için söylemiyorum. Tam tersine, Kemalist devrimlerin kökünün İttihâd ve Terakkî'nin yapmaya çalıştığı şeylerin içerisinde aranması gerektiğini ifade etmek için söylüyorum. Bu noktada, bir tane çarpıcı örnek vereyim: yeni yazıya geçilmesiyle 1928'de bir gecede, 1 Aralık 1928 gecesini, tümü Osmanlıca 24.500 civarında kitap ve yaklaşık 3.750 civarında süreli yayın topyekûn çöpe gitmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir gecede Türkiye Cumhuriyeti çıkarmanın yegâne yolu budur.

Bir devrimde yapılabilecek en büyük, en radikal değişiklik, alfabe değişikliğidir. Çünkü, bütün eski fikirlerin hepsini ve *ancient regimée* ait olan her şeyi bir çırpıda silersiniz; herkesi, eski yazıda aydın olanların hepsini bir kalemde okuryazarlıktan silersiniz, hepsini birden bir gecede cahil yaparsınız. Yedi yaşındaki çocukların, yani devrimin yeni yetiştireceği kuşakların tamamı da aynı geceden itibaren yeni yazıda okuryazar hale gelirler. Devrimci kadrolar, yani bugün "cumhuriyet kuşağı" dediğimiz kuşak 1928'de ve sonrasında mekteplerde yeni yazıyı ve dili öğrenmiş olan kişilerden oluşur. Bu, bir ülkede yapılabilecek en radikal devrimdir.

Aslında, bu değişiklik, Mustafa Kemal'den önce, 1917'de "hurûf-u muttasıla" adı altında Enver Paşa tarafından, en azından ordunun içerisinde aktif olarak kullanıma sokulmuş ve gerçekleştirilmeye çalışılmış bir değişimdi. Enver Paşa, Mustafa Kemal gibi radikal bir devrimci olmadığı için, eski harfleri ıslah etmek için bir reform denedi, yani eski Arapça harfleri alıp onları birbirinden ayırarak ve sesli harfleri de olması gereken yerlerine koyarak yeni bir yazı, yeni bir alfabe değil de, yeni bir imla üretmeye çalıştı. Hâlbuki, Mustafa Kemal radikaldir, kökten değişim taraftarıdır. Fransızca bilir, Fransızca bilgisinin etkisinde olduğu için, Fransızca'daki harflerin üstüne Almandadaki ünlü (*umlaut*) harfleri koyduğunuz zaman, 'ş' ve 'ğ' harfi hariç, 29 harflik bütün Türkçe alfabeği elde edersiniz. Bu çok radikal bir dönüşümdür; Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan bütün Osmanlıca literatür bir gecede çöpe gitmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kendi literatürünü artık yeni harflerle istediği şekilde ve dilediği biçimde yeniden yazmaya başlamıştır.

Aynı şekilde, bir gecede bütün takvimler değişir, tatil günleri bile değişir Kemalist devrimde. Fakat bunun da kökü 1917'deki takvim değişikliğine ve İttihâd ve Terakkî'nin hem de Birinci Dünya Savaşı'nın içerisinde yapmış olduğu takvim değişikliğine dayalıdır. Aynı şekilde, Soyadı Kanunu da daha önce İttihâdçılar tarafından yapılmaya çalışılmış, fakat sonra gerçekleştirilemediği için bir kenara atılmış kanunlardan bir tanesidir. Buna benzer çok fazla örnek vermek mümkün, ama Mustafa Kemal'in yapmış olduğu, bizim bugün Kemalist devrimler dediğimiz devrimlerin pek çoğunun başarısının aslında daha önceden hazırlanmış ve tasarlanmış ancak kotarılamamış şeyler olmasında yattığını tekrar etmek isterim.

Bir şeyi daha tekrar etmek istiyorum: Kemalistler, özellikle devrimler anlamında radikal davrandılar. Kemalist devrim kendisini yeniden ifade etme şansı buldu. Fransız Devrimi'nde görülmüş olduğu gibi "yıl bir, gün sıfır" şeklinde başlamadı, böyle bir radikal devrime gitmedi; ama en azından mâlî tarihten milâdî tarihe geçme cesareti vardı. Bir gün içinde milâdî tarihe geçildi. Hafta sonu tatili

cumadan pazara alındı. Buna benzer birçok değişiklik bir arada yapılabilirdi. İttihâd ve Terakkî'nin denemediği, aklına bile getirmediği, Kıyafet Kanunu, veya Şapka Kanunu gibi bazı değişiklikler de var. Bunların pek çoğu İttihâd ve Terakkî'nin içersinde de bu konuda bir uzlaşma olmamasından kaynaklanmaktadır. Yani İttihâd ve Terakkî'nin içersinde siyasetle ilgili bir söz birliği yoktur, ama Kemalist devrim attığı dev radikal adımlarda bile konsensüs oluşturmasını başarabilmiştir.

Bu, Kemalist devrimin içersinde biraz da Mustafa Kemal'in zorlaması ve bastırmasıyla gerçekleşmiş bir başarıdır. 1923'te bir devrim var mı? Evet var. Ben 1923'ün bir devrim olduğunu ve devrim olarak anılması gerektiğini düşünüyorum; çünkü bir kere hanedan tahttan indiriliyor, ikincisi yeni hükümet eski başkenti ele geçiriyor, üçüncüsü ve en önemlisi de yönetim şekli değişiyor. Kadroların da değişmiş olduğunu söylememe gerek yok.

Ama Kemalist devrimin bence en büyük başarılarından bir tanesi, Milli Mücadele'nin kendisini meşrulaştırabilmesinin en önemli yanlarından bir tanesi, İngilizler parlamentoyu İstanbul'da kapattıkları zaman, Osmanlı parlamenterlerinin tamamını Ankara'ya çağırması ve tutuklanmamış olan mebusların dışında neredeyse yüzde 80'lik bir oranın katılımıyla Ankara'daki parlamentoyu zenginleştirebilmiş olduğunu göstermek isterim. Çünkü, Ankara böylece hem Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasına ve hem de İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin mirasına sahip çıkmıştır. Ankara o kuvvetli siyasi hamleyi yaptıktan sonra, artık herkes Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni bu devletin gelecekteki iktidarı olarak görmüş ve onunla irtibata geçmeyi tercih etmiştir.

Biraz daha 1908'e dönersek, 1908 Devrimi'nin idealleri olan "hürriyet, uhuvvet, müsavvat ve adalet" gibi sloganlarla gerçeklik yani İkinci Meşrutiyet düzeni arasında bir açı oluştu mu?

Kimin hatıralarında okuduğumu hatırlamıyorum ama galiba Kazım Karabekir'in hatıralarıydı. Enver Paşa'nın -o zaman yüzbaşı- Beşiktaş'taki evinde, evin girişinde antrede mermerden bir Napolyon büstü olduğu, ve iktidara geldiği an Napolyon olmak istediğini ifade eden bir yazı vardı. Yanılmıyorsam Kazım Karabekir'de veya İsmail Müştak Mayakon'da okumuştum. Bütün İttihâdçılar kendilerine devrim modeli olarak Fransız Devrimi'ni aldılar. Fransız Devrimi'nin tarihini okudular. Fransız Devrimi'nden çok etkilendiler ve Fransız Devrimi'nin ideallerini, yani *libéré, l'égalité, la fraternité*yi de "hürriyet, musavvat, uhuvvet" diye çevirdiler. *La justice*, yani "adalet" de sonradan bunlara katılmıştır. Yani, Fransız Devrimi'nde başlangıçta bu üç unsurun arasında *la justice*, yani "adalet" kavramı yoktur, sonradan katılmıştır. Ama, Osmanlı İmparatorluğu'nda başından beri, "adalet" kavramı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin temel ideallerinin arasındadır. İkinci Meşrutiyet'te de tüm taklarda, sloganlarda, posterlerde v.s. bu dördünü "hürriyet, adalet, musavvat, uhuvvet" şeklinde ayrılmaz bir bütün olarak bir arada görürsünüz. Adalet kavramı da işin içindedir.

Şimdi, 1908 yazında İttihâd ve Terakkî Cemiyeti bu ideallerle iktidara geldiği zaman, Osmanlı toplumunda müthiş bir toplumsal balayı yaşıyor. Herkes sokaklara dökülüyor; etnik farklılıklar bir süreliğine göz ardı ediliyor; kardeşlik, devrimcilik ve özellikle İttihâd ve Terakkî Cemiyeti taraftarı olmak her türlü diğer etiketten daha önemli sayılıyor. İttihâd ve Terakkî iktidara geldikten sonra, bu

kardeşlik havası, bu etnik balayı ve toplumun her kesiminin bir arada olduğu dönem çok hızla erimeye başlıyor. Zaman vermem gerekirse, 1909 yılının ilk gününü söyleyebilirim. Yani 31 Aralık'ta meclis açılır açılmaz, herkes artık kendi eski statüsünü, kendi dinsel inanışını ve kendi yöresel bağlantısını ve diğer bağlantılarını gündeme getirmeye başlamıştır. 1908 Seçimleri'dir, en büyük handikap Osmanlı İmparatorluğu'nda. İttihâd ve Terakkî iktidara gelir gelmez, seçimler için bir büyük mücadele başlar ve meclisteki etnik dağılım çok büyük bir sorun haline gelir. Rumlar, özellikle, çok isyan ederler kendilerine verilen dağılımdaki paya. 1908 Seçimleri'nde mesela en kârlı çıkanlar Araplar'dır diye tartışılır. 1908 Seçimleri bittikten sonra, artık örgütlerin yapısı, örgütlenmelerin yapısı ve partilerin yapısı yavaş yavaş etnik kökeni ve dini daha ön plana çıkarır hale gelir.

Şöyle demek gerekir; 1908 devrimi eğer etnik veya sınıfsal bir devrim değilse, Osmanlılık taraftarı olan yurtseverlerin yaptığı bir devrimdir. İçinde çok sayıda Rum, Ermeni ve Musevi Osmanlı da vardır. İttihâd ve Terakkî'nin en üst kadrolarına baktığımızda Museviler'in çok ağırlıkta olduğunu görürüz. Selanik'in de etkisi yadsınmaz bir şekilde hissedilir. İttihâd ve Terakkî iktidara gelip de ülkeyi yönetmeye başladığı zaman, bu etnik balayı giderek yok olmaya başlar ve yavaş yavaş sürtünmeler, sürtüşmeler toplumda ortaya çıkmaya başlar. İlk kurulan bir takım cemiyetlerin tamamının 1908'de Osmanlılık taraftarı olduğunu, ama 1909'dan itibaren etnik örgütlenmelerin hararetle ve hızla devam etmekte olduğunu söylememiz lazım.

Osmanlılık'tan Türk milliyetçiliğine geçiş, aslında Balkan Savaşları'ndaki yenilgiden sonra, yani Bulgarlar, Sırpalar ve Yunanlılar, Osmanlı'ya göre haksız bir şekilde bir savaş ilan edip, Osmanlı İmparatorluğu'na diz çöktürüp, Balkanlar'daki bütün vilayetlerini elinden aldıkları zaman yaşanır. İttihâdçılar için çok büyük bir yaradır; *Kâbe-i Hürriyet* Selanik'in kaybedilmesi. O zaman, *Kâbe-i Hürriyet* Selanik de elden gidince, yani sadece elde kala kala *Kahbe Bizans*, yani İstanbul kalınca, o zaman Osmanlılık'tan Türk milliyetçiliğine veya İslamcılık'a dönüş çok hızlı bir şekilde gerçekleşir İttihâdçılarının arasında. Bu dönüşüm Birinci Dünya Savaşı yıllarında daha da sertleşecek ve bildiğimiz nahoş olaylar yaşanacaktır.

Aslında burada biraz da cemaatler arası ilişkilere de değinmiş olduk. Aslında ben özel olarak bir soru soracaktım özellikle gayri-Müslim cemaatlere ilişkin olarak. Onların 1908 Devrimi ile ilişkileri hakkında daha başka söyleyecekleriniz var mı?

Aslında, Osmanlı diye bir millet yoktu. Osmanlı diye bir millet sanki varmış gibi davrandı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti. Fakat, İttihâd ve Terakkî'nin Osmanlı milletinden kastettiği de aslında Müslüman Osmanlılar'dır. Ama, ilk başlangıçta diğer gruplar da kendilerini bu Osmanlı milletinin içerisinde hissettiler. Diğer Osmanlılar da bu Müslüman bürokrasisinin yaratmış olduğu yoldan arkalarından gelsinler ve böylece toplumda bir etnik barış yaşansın, artık etnik karmaşaya bir son verilsin diye düşündü İttihâd ve Terakkî Cemiyeti. Bu, bir etnik yanılısıma, egemen grubun diğerlerinin üzerinde egemenlik kurması ve onları kendisindenmiş gibi davranıp bastırması olarak da algılanabilir. Tam tersine, egemen grubun bir liderlik anlayışı içerisinde barışçıl bir ortam yaratmaya hazırlanması veya çalışması olarak da algılanabilir. Bu, tarihçilerin kendi aralarında 1908'e karşı nasıl durdukları, ona

nasıl baktıklarıyla alakalı bir şey. Şunu söylemem gerekir, İttihâd ve Terakkî'nin İkinci Meşrutiyet'i ilan etmesinden hemen sonra çekilmiş olan fotoğrafların tamamında bir tane imam, bir tane Rum papaz, bir tane Ermeni Gregoryen papazı, bir tane de Yahudi haham olan çok sayıda fotoğraflar vardır. Seçim sandıklarının koyulduğu masalarda oturan heyetlere bakarsanız, resmin merkezinde oturan bu dini unsurları kendi özgün kıyafetlerinden hemencecik tanıyabilirsiniz. Bu aslında son derece yapay, zorlama bir birlikteliktir. Ama, en azından bir süreliğine bir harmoni oluşturulmuş olduğu da söylenebilir. 23 Temmuz'dan sonra, en azından altı ay süresince, Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir etnik mücadele yaşanmadı. Ama, 23 Temmuz'dan altı ay sonra, yani İttihâd ve Terakkî Cemiyeti dolaylı yoldan kendi iktidarını kurduktan sonra, kendi adamlarını hükümete sokmasa bile, hükümetteki paşaların yanına yardımcı olarak vermeye başladıktan sonra, yavaş yavaş bu etnik balayı da sona erdi. Bu etnik balayının sona ermesinin en net tarihini istiyorsanız eğer, bence 13 Nisan 1909, yani 31 Mart Vak'ası'dır.

Bugünden baktığımız zaman, yani bugünkü tartışmaları da bir şekilde göz önünde bulundurduğumuz zaman, Türk siyasal hayatında 1908 Devrimi'ni ve İkinci Meşrutiyet dönemini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Bir devrim değildir dedim, ama en azından bir darbedir 1908. Sonrasında hükümet devrilmiş ve yeni bir hükümet, yeni bir anayasa, yeni şartlar, yeni koşullar oluşturulmuştur. Yani, mutlakiyetçi monarşi devrilmiş, onun kukla hükümeti devrilmiş, yerine bir meşruti monarşi hükümeti kurulmak zorunda kalmıştır. Kadrolar, hemen hemen eskisiyle tıpatıp aynıdır. İkinci Meşrutiyet'in ilk hükümetlerinde bulunan isimlerin tamamı, daha önce de bakanlık yapmış eski Abdülhamid paşalarıdır. Ama bu sefer Kanûn-ı Esâsî ile beraber iktidara geldikleri için, artık meşrutiyet sayılır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden bir darbeler geleneğini de açmıştır İkinci Meşrutiyet. Aslında, Birinci Meşrutiyet de bir darbenin sonucunda gerçekleştirilmiş oldu. Bunu hiç unutmayalım. Sultan Abdülaziz intihar mı etti? Yoksa öldürüldü mü? Bence öldürüldü. İspatlayamam ama, bununla ilgili yazılmış olan bütün yazıları okuduğum zaman öldürülmüş olması benim aklıma çok daha fazla yatıyor. Yine o zaman aydın ve Jön olmayan Genç Osmanlı sayılabilecek paşalar tarafından gerçekleştirilmişti. Bir paşalar darbesiydi. Topu topu beş paşadan bahsedebiliriz toplamda. Midhat Paşa'nın liderliğini de anmak gerekir. Bu bir darbedir ama emir-komuta içerisinde yapılmış bir askeri darbe de değildir. İktidarı zor kullanarak sultanın elinden alabilmek, sultanı devirebilmek için ilk modern örneği oluşturur.

Bu ilk modern örnekten sonra bir "son yeniçeri ayaklanması"nın, yani 31 Mart'ın gelmesi de aslında bir tarihin cilvesidir. Yani, aslında "son yeniçeri ayaklanması"nın olmasından sonra bunun gelmesi beklenirdi. Öyle olmadı. Önce ilk ve ardından ikinci modern darbe geldi, sonra "karşı devrim" olarak da anılan "son yeniçeri ayaklanması" oldu. 1908'de yapılan dağa çıkma eylemleri de askeri olarak ayaklanma, toplu telgraf çekme, çeşitli toplantılar yapma, vesaire eylemleri diğer darbelerde hiç olmadı. Yani, bugüne kadar geldiğimizde, isterseniz 1923'ü de sayabilirsiniz, 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980 ve sonra 28 Şubat 1996'da yaşanmış olan post-modern darbe, 27 Nisan 2007'deki e-darbe, vesaireler

ile karşılaştırıldığında bunların hemen tamamının iyi kötü bir emir-komuta zinciri içerisinde yapılmış askeri müdahaleler olduğunu görmek lazım.

İkincisi; 1908'den daha sonrasında yaşanan askeri darbelerin tamamı halk tarafından sadece pasif bir şekilde desteklendi. Yani hiçbir askeri darbeye insanlar sokaklara dökülüp 'Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Enver Bey! Yaşasın Niyazi Bey! Yaşasın Kahraman-ı Hürriyet Enver Bey!' diye bağırmadılar. Böyle bir darbeyi kişiselleştirme olayı yaşanmadı. 1960 darbesinde bir tek sivri isim vardı; Alparslan Türkeş. Onu da zaten Albaylar Cuntası kendi arasında hallediverdi. Yani, kendi meselelerini kendileri çözdüler. Ön plana çıkmasına izin vermediler, tasfiye ettiler. 12 Eylül 1980 darbesi ise tamamen dönemin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in cumhurbaşkanı seçimlerinin gerçekleştirilememesinden istifadeyle devlet başkanı olabilme hevesinden kaynaklanan ve sağ-sol çatışmasını vesile bilen bir iktidara el koyma olayıydı. Ve bütün bir ordu, emir-komuta silsilesi içerisinde tüm gücünü kullanarak iktidara geldi. Üstelik, yaklaşık üç yıl kadar da iktidarda kaldı, yeni bir anayasa yaptırdı, ülkeyi uzun bir süre kendisi dilediği yönetti.

İkinci Meşrutiyet de bu uzun yolun başlangıcını belirliyor. Ama, "İkinci Meşrutiyet ardından gelen diğer askeri darbelere yol açmıştır," demek de çok fazla iddialı olur. Yani, bu da doğru olmaz. Ama başlangıcı gördüğüm için, en azından "bunlara akıl verdi" demek mümkün, ama "bunlara yol açtı" demek bence pek mümkün değil.

Pek çok kavram o zamanlar da tartışıldı, bugün de hâlâ tartışılıyor. Tesettür de bunlara dahil. Yani, bugün örneğin kadınlar ve din ile ilgili olarak tartışılmakta olan pek çok şey, başörtüsü, tesettür, kadınların sokakta serbestçe dolaşıp dolaşamayacağı, kadınların nasıl giyinmeleri gerektiği, haremlik-selamlık uygulamasının olup olmaması gerektiği, devletin kamusal alanında dini figürlerin veya dini motiflerin kullanılıp kullanılmaması gerektiği, v.b. hararetli tartışmalara neden oldu. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti döneminde çıkmış olan gazeteleri karıştırdığınız zaman, bunların tamamının biraz daha basit, biraz daha ilkel bir şekilde, ama hepsinin tam yüz yıl önce de tartışılmış olduğunu görmek çok şaşırtıcıdır. Çözüm getirilebildiğine inanmıyorum. Ne İttihâd ve Terakkî Cemiyeti bu meseleleri çözebildi, ne de bugün bu meseleleri birileri bir çırpıda çözebilir. Aynı sorunlar, hiç değişmeden, tam yüz yıl boyunca kendini gelecek nesillere aktarabilmiş, burada asıl dikkat edilmesi ve dikkatlerin çekilmesi gereken şey de bence bu.

1908 Devrimi ve II. Meşrutiyet dönemi Türk tarih yazımını nasıl değerlendirirsiniz?

Şimdi, 1908'in yüzüncü yıldönümüne geldik, çok şükür. Bu yıl boyunca bir 1908'i anma toplantıları, konferansları ve faaliyetleri silsilesidir sürüp gidecek. Ben de bunların içerisinde, hatta tam ortasında yer almış bulunuyorum. Elimden geldiğince yer almaya da devam edeceğim. Ama, bir yıl sonra bu 1908 furyası da unutulup gidecek. Onuncu Yıl Marşı'nı bir kenara koyun, Mustafa Kemal Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yıldönümü'nü (1981), veya Cumhuriyet'in 50. Yılı (1973), ya da 75. Yılı (1998) şenliklerini hatırlayan kaldı mı?

Bütün bunlar bir yana, Türk tarihçilerinin 1908'e çok büyük bir haksızlık yapmış olduğunu düşünüyorum. Çünkü, önümüzde bu kadar renkli bir malzeme varken, elimizde bu kadar historiografik açıdan elverişli malzeme varken, elimizde

bu kadar örgütlü bir toplumsal yapı varken, bu kadar dergi ve gazete varken, 1908'in önemini pek bilemedik gibi geliyor bana.

Yani, 1908 üzerine yazılmış olan ilk kitaplar kimindir? Ernest Ramsaur, Feroz Ahmad'ındır, ondan sonra da ilk defa bir Türk gelir, yakın bir zamanda kitabı çıkmış olan Aykut Kansu, 1908 devrimi üzerine yazmıştır. Ve 1908 devrimi bence aslında iyi çalışılmış değildir. 1908'in çok dalı ve yönü vardır ki, şu ana kadar hiç el atılmamıştır. Bunlara biraz da ben el atmaya çalıştım. 1908 tarihçiliğiyle ilgili sorunlardan bir tanesi şu; bizim, 1908 ile ilgili veya İttihâd ve Terakkî dönemiyle ilgili yazan tarihçilerin çoğu zaten Jakoben gelenekten veya İttihâd ve Terakkî kökenlerinden gelmektedir. Yani, İttihâdçılar gibi düşünmekte, İttihâdçılar gibi davranmaktadırlar. Tarihi kaydedişleri de yine İttihâdçılar'dan yana olmaktadır. Halbuki, 1908 devrimi olduğunda, yaklaşık otuz yıl sürmüş olan bir istibdâd vardır. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti bu istibdâdı yıkmakla beraber, otuz yıllık bir 'Pax Abdülhamidica'yı da yıkmış oldu.

Bir Abdülhamit barışı var. Kısa sürmüş 1897 Savaşı'nı bir yana bırakacak olursak, otuz yıl sürmüş yaklaşık, '93 Harbi'nden 1908'e kadar. Bu dönem, İttihâdçılar açısından baktığımızda son derece baskıcı, siyasi olarak son derece gerici, son derece muhafazakar bir dönemdir. Ama toplumsal açıdan baktığımızda, yani İttihâdçı gibi davranmadığımızda, özellikle ekonomik ve toplumsal açıdan baktığımızda, bu dönem aslında oldukça parlak bir devirdir. Yani biz Düyûn-ı Umûmiye'yi solcu iktisatçılardan ve solcu tarihçilerden öğrendik. Düyûn-ı Umûmiye, bize Batı emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na girişi ve "tüh kaka" olarak öğretildi. Halbuki, Sultan II. Abdülhamid 1881'de Muharrem Kararnamesi'yle birlikte Düyûn-ı Umûmiye'nin kurulmasına izin verdikten sonra, 1908'e gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçları toplam 220 milyon £'dan 30 milyon £'a indirilmiş bulunuyor. Yine bu dönemde, Osmanlı toplumunda ekonomik ve sosyal açıdan müthiş bir refah var. Evet, Düyûn-ı Umûmiye kötü bir şeydir. Evet, Düyûn-ı Umûmiye'nin "devlet içinde devlet" gibi davranan kendi kadroları vardır. Evet, Düyûn-ı Umûmiye Osmanlı Devleti'nin vergilerine aktarmaktadır. Evet, bu işbirlikçi bir kurumdur, vesaireidir. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda muhasebe nasıl tutulur, vergi nasıl toplanır, vergi nasıl kayıt altına alınır ve en önemlisi bence, bütçe nasıl yapılır gibi önemli konuları İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'ne ve İttihâdçılar'a Düyûn-ı Umûmiye öğretmiştir. İttihâdçılar'ın önemli Maliye Bakanı Mehmed Cavid Bey'in Düyûn-ı Umûmiye'den yetişmiş olması hiç de tesadüf değildir.

Tarihçiliğe bakınca, gayet bir kurgusal bir tarihçiliktir, 1908 tarihçiliği. Bu 1908'in yüzüncü yıl kutlamaları sırasında analitik yaklaşımlar getirilebilecek mi? Teorik bakış açılarından faydalanarak yeni tatbikler yapılabilecek mi, bilmiyorum. Bunu görmek isterim. Ama, çok da umutlu değilim açıkçası. Çünkü, İkinci Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Tarihi'nin en sıkı çalışılmış, en ayrıntısına kadar inilmiş bir dönemdir. *Tarih ve Toplum* ve *Toplumsal Tarih* dergilerinin toplamda 300 sayıdan fazla sürmüş olan bütün külliyatını masanın üzerine koyun, basılmış olan binlerce makalenin üçte ikisi İkinci Meşrutiyet dönemi üzerinedir. Ama, İkinci Meşrutiyet dönemi ile ilgili yazılmış olan bütün bu parça pinçik, bölük pörçük yazıların, makalelerin, kitapların artık bir Fernand Braudel'e ihtiyacı vardır.

Yani, analitik yönü çok kuvvetli bir tarihçinin İkinci Meşrutiyet dönemini,

yani 1908'den 1918'e, hatta belki 1923'e kadar olan dönemi oturup, mecbur kalmadıkça birincil kaynaklara pek inmeden, sadece ve sadece ikincil kaynaklardan, yani şimdiye kadar yazılmış olanlardan yola çıkarak analitik bir şekilde dört yüz sayfaya indirebilmesine çok büyük ihtiyaç vardır. Bu analitik tarihçinin çok sıkı donanımlı ve mümkünse yabancı olması çok sağlıklı olur. Çünkü Eric J. Zürcher gibi tarihçiler gayet soğukkanlı yazabildikleri gibi, yurtdışından rahatça baktıkları için bizim içeriden etkilendiğimiz pek çok etkenden etmeden de hiç mi hiç etkilenmiyorlar. Örneğin, etnik meseleler veya milli meseleler onlar için sorun olmaktan çıkıyor. Saklamak zorunda hissettikleri şeyler pek yok. Dolayısıyla sırtlarında hiçbir kambur da yok. Çok rahat yazabilirler. Ben bunu Feroz Ahmad'dan bekledim. Ama, Feroz Ahmad, 1908-1914 yıllarını ele almış olduğu *İttihat ve Terakki* adlı kendi kitabının ikinci yarısını yazmakta olduğu için, çok yakın zamanda Birinci Dünya Savaşı'nı yazmayı seçti.

Dolayısıyla, 1908-1918 literatürü için hâlâ bir Fernand Braudel'e ihtiyaç vardır, ilgililere önemle duyurulur!

Büyük Güçlerin ve "Batı" kamuoyunun 1908 Devrimi algılayışı ve değerlendirişi hakkında neler söylenebilir?

Jön Türk hareketi Avrupa'da yükseldi, Avrupa'da geliştirildi. Jön Türk olabilmek için ya burada zindana girmiş olmak, ya da Avrupa'ya kaçmış olmak gerekiyor. Yani Jön Türk damgasını ancak mahpus olduktan veya mülteci olduktan sonra yiyebiliyor insanlar. Jön Türk olabilmek, aynı zamanda İttihâdçı olmak şartını da getirmiyordu. İttihâdçı olmayan hatırı sayılır bir Jön Türk grubu olduğu gibi, aslında etnik olarak Türk de olmayan Jön Türkler de vardı. Yani, İttihâdçı olmadan, başka siyasi gruplara katılarak da Jön Türk olmak mümkündü. En azından, İkinci Meşrutiyet'ten önce böyleydi. Ama İttihâd ve Terakkî, kendini koyuş tarzı olarak, kendisinden başkasına yaşam hakkı da vermedi. İttihâd ve Terakkî'nin tavrı gayet Jakoben bir tavidir. Bu tavrı seçtiği için de bir süre sonra iktidarda yalnız başına kalmak zorunda kaldı.

Bütün bu yalnız kalmanın içerisinde aslında kendi ideallerinin, içerisinde yetiştiği Batılı devletler tarafından da yalnız bırakıldı İttihâd ve Terakkî. Yani, Fransız Devrimi'nin ideallerini alıyorsun, yurtsever bir Fransız genci gibi bunları *motto* olarak benimsiyorsun, hayatın bu sloganlardan ibaret hale geliyor. Kendini ifade ederken bunları, bütün Fransız ideallerini ortaya koyarak, *liberté, l'égalité, la fraternité*, hatta *la justice* ("hürriyet, adalet, musavvat, uhuvvet") diye bağıryorsun. Ama, sesini bırak Osmanlı azınlıklarını, Fransızlar bile duymuyor. Bu, Osmanlı yurtseverleri için çok ama çok acıklı bir durum. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti iktidara geldikten sonra, en az desteği Batılı devletlerden gördü. Yani, iktidar değilken, muhalifken, kaçakken en fazla desteği almış olduğu devletlerden, iktidara gelince en az desteği almış oldu. Başına çok büyük çoraplar örüldü, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti iktidarının. Tam darbe yapıldı, İkinci Meşrutiyet ilan edildi, İttihâd ve Terakkî'nin istediği şekilde iktidar yeniden kuruldu. Ve sırasıyla önce Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Ondan sonra Bosna-Hersek vilayetini Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ilhak etti. Ondan sonra da Girit tek taraflı olarak Osmanlı İmparatorluğu'dan bağımsızlığını ilan etti ve Yunanistan'a katıldı. Bu, tam bir faciadır. Bunların her biri ayrı ayrı birer savaş sebebidir. Osmanlı İmparatorluğu en

zayıf anında yakalanmış olduğu ve bu savaşları veremediği için, daha birinci dakikada 3-0 oldu maç.

Bunun tezahürleri de çok farklı şekillerde oldu. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin Osmanlılık'tan Türk Milliyetçiliği'ne geçişinde bunların etkisi yok mu? Tabii ki var. Ama İttihâd ve Terakkî Cemiyeti, kendisine Batılı yandaş aramak konusunda en büyük yalnızlığı Balkan Savaşı'nda yaşamış oldu. Balkan Savaşı'nın başında, yani eski Osmanlı vilayetleri olan Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş açtıkları zaman, Batılı devletlerin tamamı hep bir ağızdan "bu savaşın sonucu ne olursa olsun, sınırlar asla değiştirilmeyecek" dediler. Ama, savaş 1913 yılında sona erdiğinde, başlangıçta beklendiği gibi Osmanlı İmparatorluğu eski vilayetlerini değil de, onun eski vilayetleri Osmanlı İmparatorluğu'nu bir güzel yendikleri anlaşıldığı zaman, savaşta kazandıkları Osmanlı toprakları Batılılar tarafından tabii ki onlara verildi. İttihâd ve Terakkî aslında batıdan, işte o zaman koptu.

Yani, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin Batı ile olan ilişkilerinin tamamen kopması ve yüzünü Almanya'ya dönüştürmesi, 1913 yılından itibaren gerçekleşmiş oldu. Ama, İttihâd ve Terakkî'nin içerisinde Batılı devletlerle bağlantılı olarak her zaman bir denge vardı. Biz üçlü bir iktidar, ki bizler buna *triumvirat* da diyoruz: Talat Paşa, Cemal Paşa ve Enver Paşa'dan bahsediyoruz. Talat Paşa İngilizler'e çok yakındı. İngiliz Hükümeti'ne çok fazla taraftardı, örneğin Birinci Dünya Savaşı'na İngiliz hükümetiyle beraber girmek için kendisinin çeşitli kişisel çabaları ve girişimleri olmuştur. Cemal Paşa ise Francophone'du. Fransızlar ile çok bağlantısı oldu, 1914 yılının Mayıs ayında Fransız Dışişleri Bakanı'yla savaşa onların tarafında girmek istediklerini açıkça belirten bir konuşma da yaptı. Anılarında bu yer alır. Enver Paşa ise 1911 yılında Almanya'ya *Attaché Militaire* olarak yollanmıştır. Harp Okulu yıllarından gelen bir Almanya ve Prusya sevgisi de vardır. Fransız Devrimi'ni benimsemesine ve Napolyon'u çok fazla sevmesine rağmen, askeri olarak Almanlar'ın üstünlüğüne inanır ve onları çok daha fazla önemserdi.

Daha da önemlisi, 1913'te Fransa ve İngiltere, Balkan Savaşı'nın sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi çaresizliğiyle baş başa ve yalnız bıraktıkları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki topraklarının eski vilayetleri olan Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ tarafından işgal edilmesine izin verdikleri zaman, Almanya bu meselelere hiç karışmamıştı. Dolayısıyla, Almanya ile saldırmazlık paktı, işbirliği antlaşması imzalandığı zaman, yani 1914'te Almanya'nın yanında savaş ilan edildiğinde, Almanya'nın sicili son derece temizdi İttihâdçılar için. Almanya hiçbir zaman, Sultan II. Abdülhamid zamanında başlatılmış olan meşhur Berlin-Bağdat demiryolu projesi de dahil olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nu potansiyel bir sömürge olarak görmedi, onu sömürgeleştirmeye filan da kalkışmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nu kendisinin yanında yer alan çok dinli ve çok uluslu bir imparatorluk olarak algıladı. Aynen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi, onu yanında bir başka devlet olarak gördü. Bunun görsel malzemesi de çoktur. İttifak konulu kartpostallarda, pullarda ve diğer gündelik kullanıma ait malzemelerde, dört müttefik imparator yan yanadır ve her zaman Alman imparatoru diğerlerinden büyük vesaire şekilde resmedilmemiştir. Yani, Almanya, diğer Batılı devletlerin aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nu ve İttihâd ve Terakkî'yi adam yerine koyarak, onlara eşit şartlarda bir ortaklık önerdi. Olası bir büyük savaşta kendisini yeniden müttefiki olarak görmek istediği eski müttefikleri

Fransa ve İngiltere tarafından önce oyalanmış, sonra da yerini eski düşmanı Rusya'ya kaptırarak onuru ve gururu fena halde rencide edilmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na Almanya ile beraber girmek zorunda bırakıldı. Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, Osmanlı İmparatorluğu Batılı müttefiklerin eliyle etnik bileşenlerine ayrılarak, bugün hepimizin çok iyi bildiği felaketlere doğru sürüklenmiş oldu.

Türkiye'de İşçi hareketlerinin ortaya çıkışında 1908 Devrimi'nin önemi sizce nedir?

24 Temmuz 1908 günü gazeteleri açanlar, birinci sayfada yer alan duyurular kısmında çok ufak bir madde gördüler: Sultan II. Abdülhamid'in tuğrası, altında da sultanın özetle Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden kullanıma girmesine karar verildiği ve bu doğrultuda seçimlerin yapılması için emir verildiği hakkındaki kısa ve net *irâde-i seniyyesi*. İşte, hepsi bu kadar. İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde, “verilen hürriyet” bundan ibaretti. Ama, “alınan hürriyet,” çok büyük bir toplumsal patlamayla sonuçlandı.

Bu toplumsal coşkuyu ölçebilmenin birkaç tane yolu var. Bir tanesi; daha önce de söylemiş olduğum gibi, 23 Temmuz 1908'i izleyen bir yıl içerisinde çıkarılmış olan 1100 civarındaki gazete ve dergilerden ölçebilirsiniz. İkincisi, toplumsal örgütlenmelere bakabiliriz. 1908'de, 23 Temmuz'u izleyen yaklaşık altı aylık süre içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında binlerce küçücük örgüt, cemiyet, dernek vesaire kuruluyor. Aklınıza gelebilecek her türlü alanda örgütlenmek, 1908'den hemen sonra başlamıştır. Benzeri bir diğer örgütlenme patlaması da 1919 yılında, yine iktidarın el değiştirdiği, Mütareke döneminde İngilizler ve Fransızlar'ın İstanbul'u işgal ettiği ve her türlü idaresini kendi eline aldığı, yine bir toplumsal belirsizliğin ve idari olarak devletin kimin elinde kalacağına belirsiz olduğu bir döneme rastlar.

Aynı şekilde, bu iki dönemde yaşanmış olan grevleri de gündeme getirmek lazım. 1908, Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla sayıda grevin bir arada görüldüğü, en etkili, en uzun, en fazla sonuç getirmiş, en azından en çok ses getirmiş olan grevlerin yapıldığı dönemdir. Osmanlı tarihinde buna benzer tek dönem, 1919-1923 yılları arasında İstanbul'un işgal altında olduğu, Mütareke döneminde yapılmış olan grevlerdir. Doğaları itibariyle, birbirlerinden biraz farklıdırlar. Ben 1908 dönemini ilk grev dönemi olarak algılıyorum ve önemsiyorum. Çünkü, Osmanlı işçileri, 1908'de kendi grevlerini ilan ederlerken bir işçi sınıfı bilincine sahip oldukları için greve gitmiş değiller. Çok uzun zamandır istibdâd döneminde yaşamış oldukları için, birikmiş olan bir takım talepleri var.

1908 yılında, Osmanlı İmparatorluğu çoğunluğu Avrupalı veya gayri-Müslim Osmanlı olan fabrikatörler ve işverenler için bir sömürü cenneti görünümünde. Osmanlı İmparatorluğu'nda doğru dürüst bir iş barışı hiç yok. Yürürlükte olan doğru dürüst bir iş yasası veya düzenlemesi de yok. Bir sigorta kanunu yok. İş saatleri de tamamen belirsiz. Ücretlerle ilgili de hiçbir düzenleme yok. Kimin kaç yaşına kadar çalıştırılabileceğiyle, kaç yaşından sonra veya önce çalıştırılmayacağıyla ilgili hiçbir kural yok. Bir işsizlik sigortası veya iş kazası sigortası vesaire gibi bir şey yok. Emeklilik diye bir şey yok. İş yerlerinde hiçbir denetim yok. Her şey işverenin insafına bırakılmış. Sendika bile yok. Yok oğlu yok!

Dolayısıyla, Osmanlı işçileri 1908 Temmuz'undan itibaren sokağa

döküldükleri zaman, bütün bunların hepsini bir arada istemek zorundalar. 1848 devrimcilerinin *be rational, demand the impossible!* “mantıklı ol, imkânsız iste!” sloganı gibi, aynen. 1908 yılında, ben yaklaşık 146 tane grev tespit edebildim. Benden önce yapılan sayımlar 90-111 civarındaydı. Şimdi bu grevlerin süreleri açısından baktığımız zaman, çoğu grev filan değil, *walk-out*. Yani, işçiler işyerinde sabah bir şeylere bozuluyorlar, öğleden sonra da greve gidiyorlar. Akşam işten eve geçiyor, sabah da işyerinin önünde yeniden bir araya toplanıyorlar. Patron da, bu arada, işyerine polis yardımıyla yeni işçileri çoktan doldurmuş ve üretimi kaldığı yerden yeniden başlatmış oluyor. Hele hele, grev cuma veya pazar gününe filan uzarsa eğer, grevde geçen bir, bir buçuk gün içerisinde işverenler işçilerin çoğu ile tek tek konuşma ve onları grev kırıcısı olarak işyerine geri dönmeye ikna etme şansı bile buluyor. İşçilerin sendikası filan olmadığı gibi, doğru düzgün bir birikimleri de yok. 1908 grevleri hakkında Washington’a bir rapor yazmış olan İzmir’deki Amerikan konsolosu Ryan’ın da söylemiş olduğu gibi, “işçiler elden ağıza yaşıyorlar!” Çoğunlukla, yirmi dört saat veya bilemedin en geç kırk sekiz saat içerisinde, grev bazı kısmî kazanımlarla bitirilmiş, iş barışı da güya yeniden kotarılmış oluyor.

Bu grevler sırasında hiç kan dökülüyor mu? Birkaç tane kanlı olay var. Bunlardan bir tanesi, İzmir’de Demirciköy İstasyonu’nda yaşanmış. Bir jandarma eri, grevci işçilerin üzerine, üstlerinden emir almaksızın, rast gele ateş edip iki kişiyi öldürüyor. Kan dökülmesinden sonra da grev tam anlamıyla çığırından çıkıyor, bir süre için.

1908 grevlerinin arasında en çarpıcı olanları, tramvay ve demiryolu grevleri. 1908’in 15 Ağustos’undan itibaren başlayarak, 15 Eylül’e kadar, yani yaklaşık bir ay süre boyunca, Osmanlı İmparatorluğu’nda hemen hemen ne kadar demiryolu varsa hepsinde greve gidiliyor. Buna özellikle İstanbul şehrinin içindeki tramvaylar da dahil. Demiryolcular en radikal işçi grubunu oluşturuyor Osmanlı İmparatorluğu’nda. Yani, eğer Eric Hobsbawm’ın *Workers: Worlds of Labor* kitabındaki “Radical Shoemakers” makalesiyle bir analogi yapmak gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu’nda onun “radikal ayakkabıcılar”ına karşılık olarak bulabileceğim yalnızca “radikal demiryolcular” var. Osmanlı demiryolu işçilerinin radikal olmalarının çok çeşitli sebepleri var, ama bir tanesi de şu; ne belli bir iş kolunda, ne belli bir yerde, ne de kapalı bir yerde, ama birbirlerinden başka kimsenin olmadığı bir yerlerde çalışıyorlar. Çalıştıkları demiryolu şirketleri ise tam birer vahşi kapitalist işletme. Hepsinin kendi içyapısı içerisinde örgütsel yapısı var, idari hiyerarşisi var. En tepede ecnebi şirketler ve onların vatandaşlarından oluşan ve primle çalışan bir ecnebi müdürler yönetimi var. Şirket hiyerarşisinin en alt katında ise Müslüman işçiler, onların üzerinde ve biraz teknik bilgi ve beceri gerektiren bütün işlerde de şirketin bağlı olduğu Avrupa ülkesinin dilin konuşan gayrı-Müslim Osmanlı teb’ası var.

Yani, biraz karikatürize edecek olursak, tipik bir Osmanlı demiryolu işletmesinde, şirket sermayesinin geldiği Avrupa ülkesinin vatandaşı olan birkaç kişilik bir ecnebi yönetici grubu, kendi dillerini konuşan ve kendi dinlerine inanan gayrı-Müslim Osmanlılar’dan seçerek oluşturmuş oldukları bir ara katman (*formen*) grubu aracılığıyla, bütün işleri Müslüman Osmanlı işçilerine gördürüyorlar. Bu arada, şirketin bütün gelirlerin büyük kısmını da kendi ceplerine indirdikleri gibi, bir kısmını da kendi işbirlikçileri olan gayrı-Müslim Osmanlılar’a dağıtıyorlar. Avrupalı

yatırımcılara da temettüleri dağıtıldıktan sonra, Müslüman Osmanlı işçilere de geriye pek bir şey kalmıyor, tahmin edilebileceği gibi. Eh, bu noktada da 1908 yılında kurulmuş olan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organı *İştirâk* gazetesinin temel sloganı olarak benimsemiş olduğu atasözü devreye giriyor: "Biri yer, biri bakar, işte kıyâmet ondan kopar!"

Dolayısıyla, Osmanlı demiryolu şirketlerini oluşturan toplumsal yapının en alt kesimi, yani Müslüman Osmanlı işçileri, 1908'de Hürriyet İlanı'nı bir anlamda "kendilerini ifade etme ve haklarını arama hürriyeti" olarak algılayıp, bunun kaçırılmayacak bir fırsat olduğunu düşünüyorlar. Bu durumu kendileri için bir fırsat olarak değerlendirmeye çalışıyorlar. Anadolu Demiryolu grevi örneğinde görülmüş olduğu şekilde, Dr. Arhangelos Gabrieli gibi işçi taraftarlarının da kendilerine katılmasıyla ve önderlik etmesiyle, işler biraz daha kişiselleşiyor ve sertleşiyor.

Greve giden işçilerin talep listelerine baktığımızda, iş saatlerini 12 saatten aza çekmeye çalıştıklarını görüyoruz ki, bu arada bazı işyerlerinde günde 14 saat veya daha fazla çalışılmakta olduğunu fark ediyoruz. Gündelik ücretlerin veya saat ücretlerinin hiçbir zaman eşit işe eşit ücret şeklinde olmadığını, tamamen yapılmış olan pazarlığa göre belirlendiğini, farklı kişilerle varılan anlaşmalara göre farklı ücretler ödenmekte olduğunu görüyoruz. Pek çok demiryolunda ve diğer benzer sektörlerde farklı yerlerde aynı işi yapan kişilere hiçbir zaman aynı ücretin verilmediğini gözlemliyoruz.

Yine, ücretleri standartlaştırması veya ücretin çalışılan saate göre ödenmesi ve fazla mesai ödenmesi gibi isteklere rastlıyoruz. Çeşitli hafta tatili istekleri de var. 1908'e kadar, pazar, hatta cuma günleri de çalışılıyor bazı sektörlerde. Hafta tatilleri çalışanların dini ihtiyaçlarına göre değil, işverenin dini ihtiyaçlarına göre belirleniyor. Yıllık izin diye bir mevhum da zaten hiç yok. Bir de çeşitli sosyal haklar istekleri var; kimisi kışlık giysi istiyor, kimisi çalışma şartlarının kötülüğünden dolayı tüberküloz olmuş, tükürük kabı istiyorlar; özellikle ipek tekstil sektöründe ve tütün sektöründe çalışanların çoğu verem olduğu için, işverenin kendilerine tükürük kabı v.b. sağlamasını istiyorlar. Bazı işçiler işyerindeki helaların daha iyi temizlenmesini istiyor. Özetle, yaşam şartlarını düzeltmeye ve işyerindeki çalışma koşullarını daha yaşanabilir hale getirmeye gayret ediyorlar. İşten aldıkları parayla kendilerine daha müreffeh bir yaşam kurabilecekleri kadar gelir elde etmeye çalışıyorlar.

Bunların arasından birkaç tane örnek seçtim. Daha bilinçli işçi gruplarının veya geneldeki işçilerin arasında daha bilinçli bir takım azınlık işçi gruplarının oluştuğunu ve bunların daha radikal isteklerde bulunduğunu biliyoruz. Mesela; 1919 yılında örnekleri görülecek olduğu üzere, 1908 yılında etnik olarak beraber çalışmak istemedikleri insanlar olduğunu söyleyerek greve giden işçi grupları var. Yani, 'Rumlarla bir arada çalışmayız' diyen, Ermeni Tehciri sonrasında onlarla aynı çatı altında çalışmak istemeyen bazı gruplar var. 1919'dan itibaren, özellikle, savaş bitip de işgal dönemi başlayınca, 'Rumlarla ve Ermenilerle çalışmayız' talepleri daha fazla oldu, ancak 1908'de az da olsa görülmekteydi.

Tamamen "dayanışma grevleri" olarak nitelendirilebilecek grevler de var, çok az sayıda görülmekle beraber. Mesela, Samsun'daki tütün işçileri greve gittikleri zaman, İstanbul'da, Selanik'teki çeşitli işletmelerde çalışan tütün işçileri de onları desteklemek için greve gidiyorlar. Bu, bugün bile işçi sınıfı bilinci açısından çok önemli bir ölçüttür. Bugünkü işçi sınıfında bile pek görüldüğü söylenemez. Bugün

çay işçileri greve gitse, diğer çay şirketlerinde çalışanların greve gitmesi bile beklenmiyor.

Daha tuhaf istekler de var. Yani, *naïve*, acemice istekler, demek istiyorum. Mesela başlarına işyerinde gelmiş olan her şeyin, her türlü kötülüğün aslında, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin başındaki İsviçreli genel müdür Monseigneur Hugenen'den kaynaklandığını düşünüp, "o şirketin genel müdürlük görevinden alınmadıkça, bizler de işimizin başına dönmeyiz" gibi acayip gibi bir talep de var. Bu talep, kapitalizmi ve kapitalizmin emek sömürsünü kişiselleştirme ve kişiyle özdeşleştirmekten başka bir şey olmadığı için, aslında işçi sınıfı bilinci açısından son derece aşağı bir seviyenin habercisi.

Kadın ve erkeklerin bazı işyerlerinde ayrı ayrı grevlere gittiklerini görüyoruz. Grevler sırasında kadın ve erkeklerin işçilerin birbirleriyle pek fazla karışmadıklarını görüyoruz. Daha da önemlisi, grevler sırasında en azından işçi sınıfı bilincinin değilse bile, dayanışma bilincinin diğer ayrımlara karşı üstün tutulmuş olduğunu görüyoruz. Yani, bir işyerinde Musevi, Rum, Ermeni ve Müslüman işçiler greve gidiyorlarsa, birbirlerinden farklı ve bağımsız olarak davranmıyorlar. Bir toplu grup olarak, nispeten homojen bir grupmuş gibi davranmaya çalışıyorlar. Kendi aralarından temsilciler seçerken de bu etnik dağılımı temsilci heyetine de yansıtmaya dikkat etmeye çalışıyorlar.

Gözlemlediğim önemli şeylerden bir tanesi de, grev esnasında işçilerin kendilerini besleyecek bir fonun olmaması. Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma yaşamında hiçbir şey olmadığı gibi, sendika da yok. Grevler 1908'de aniden patlak verdiği zaman, sendikasız bir ortamda veya sendikalar kurulmaya çalışılırken yapılan bir ortamda oluyor. Zaten bu grevlerin sonucunda gelecek olan grev kırıcı kanun, yani Tatil-i Eşgâl Kanûnu da, aslında sendikaları yasaklayan bir düzenleme. İşçiler greve kalkıştıklarında kendilerini uzun zaman besleyebilecek durumda olmadıkları için, grevler de çok kısa ve çok başarısız oluyor. Bunun sebeplerinin bir tanesi de, Osmanlı zabıta kuvvetlerinin *hakk-ı eşgâl*, yani "işyerinde çalışma özgürlüğü" diye sıkça kullandığı bir terim var. Yani, bir grup işçi greve gittikleri zaman, fabrikanın sahibi onların yerine başka bir grup işçiyi getirip güya geçici işçi olarak orada onların yerine çalıştırabiliyor. Böylece, işyerini kapatmadan, üretime ara vermeksizin, grevci işçileri dışarıda tutarak, greve rağmen kendi üretimini istediği gibi devam ettirebiliyor. Bu durum, çok büyük çözümsüzlüklere yol açıyor.

Özellikle 1908 Eylül'ünde yaşanan 'Ekmek İşçileri Grevi'nde, bu durumu gözlemleyebiliyoruz. İstanbul'daki ekmek fırınlarında kapsamlı bir grev yaşanıyor ve ne kadar fırın sahibi varsa hepsi grevci işçileri iş yerinden çıkarıp, kapının önüne koyup, yeni işçileri "mevsimlik işçi" adı altında onların yerine işe almaya başlıyorlar. Grevin gücü, tabii böylece kırılmış oluyor. Ama, bir süre sonra, bir fırında grevde olan işçi öbür fırında "mevsimlik işçi" olarak işe girmeye başlayınca, iş tamamen çığırından çıkıyor. Büyük mücadeleler yaşanıyor ekmek işçileri grevinde. Sonuçta, ekmek işçileri grevinin sonu Osmanlı usulü bir yöntem ile çözülüyor: İstanbul Belediyesi fırınların çıkardığı ekmek fiyatlarına belirli bir oranda zam yapılmasını kabul ediyor, ekmek fiyatlarında sağlanan artış ile beraber işçi ücretlerinde de aynı oranda bir zam yapılmış oluyor. Grevin ekonomik yükü de, doğal olarak halka yüklenmiş oluyor.

1908 Grevleri'nin en büyük sebeplerinden bir tanesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz iş barışının ve çalışma koşullarının nasıl gerçekleşmesi

gerektiğiyle ilgili bir kurumsallaşmanın yaşanmamış olması. Yani, Batılı kapitalistler Osmanlı İmparatorluğu'na gelmişler, istedikleri şekilde bir takım kapitalist sanayi işletmeleri kurmuşlar, fabrikalarda insanları çalıştırmaya başlamışlar. Ama, bunlarla ilgili hiçbir düzenleme, hiçbir kısıtlama ve zorlama yapılmamış. Luddizm dönemindeki gibi, İngiltere'de. Yani, fabrikada makineye kolunu kaptırdığın zaman, makineyi temizlemek ve fabrikada bir makinenin çalışmadığı saatlerde kaybedilmiş olan parayı ödemek de senin vazifen sayılıyor. Bununla ilgili olarak, sendika kurulması aşamalarında 1908'den itibaren büyük hızla bir gelişmeler yaşanıyor. Bu sendikaların bazıları Osmanlı İmparatorluğu'nda Tatil-i Eşgâl Kanûnu'yla yasaklanmış olsa bile, her iş kolunda bu konuda hızla düzenlemeler yapma eğilimi var.

Bir tane örnek vereyim; 1910 yılında Bursa ve Bilecik'te ipek fabrikalarında çalışan kadın işçilerin büyük bir grevi vardır. Yüzlerce fabrikada dağınık olarak aynı işkolunda çalışmakta olan, çeşitli etnik kökenlerden, çoğunluğu gayri-Müslim yaklaşık sekiz bin kadar kadın ipek işçisinin aynı anda grev yaptıklarını görüyoruz. Grev yaklaşık dört günlük süre boyunca sürüyor. Fakat, Temmuz ayının 28'inde başlatılmış olan bu grev, dünyanın en yanlış zamanında yapılmış bir grev olarak da tarihe geçmelidir. Bütün ipek fabrikaları ipek kozalarını toplayıp, piyasaya satıp, fabrikayı ve makineleri temizleyip, yıllık izne gideceği sırada, fabrikalar kapatılmak üzereyken yapılmış bir grevdir. Dolayısıyla, grevin yaptırım gücü çok etkisiz ve getirisi çok az olmuştur. Aynı grev, örneğin Mayıs ayında yapılmış olsaydı, çok daha fazla ses getirirdi. Bütün ipekböcekleri o sırada koza yapıyor olduğu için ve dut yapraklarıyla beslenmek zorunda oldukları için, emeğe dayalı bir üretim dalının grevi olarak çok başarılı olurdu. Ama, bu grevin bir sonucu da 1911 yılının sonunda meclise gelip, 1912'de çıkarılmış olan, kadın ve çocuk işçilerin çalıştırılması hakkında kanunla sonuçlanır. Kadın ve çocuk işçilerin çalıştırılmasıyla ilgili olarak, hem yaş sınırları getirilir, hem de bunları istihdam eden işkollarının çalışma saatlerine çeşitli kısıtlamalar getirilir. Bu kanun yazıldığında, ipek işletmelerinde çalışma yaşının sekize kadar düşmüş olduğunu anlıyoruz.

O zaman, 1908 Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda bir özgürlükler ortamı yaratmış olduğu söylenebilir mi?

24 Temmuz 1908 günü İttihâd ve Terakkî Cemiyeti iktidara geldiği zaman toplumsal ve etnik bir balayı oldu, bir barış havası esti, sanal bir özgürlükler ortamı yaratılmış oldu. İkinci Meşrutiyet'in ilk günlerine, her şey dört dilde, Ermenice, Rumca, Osmanlıca ve Musevi dilinde veya harflerinde yazılmaya başlandı. Ama, bu etnik balayı biraz da İttihâd ve Terakkî'nin kendi iktidarını kurmasıyla birlikte hızlı bir şekilde değişti. Bu hızlı değişimde, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin iktidara gelmez çıkarmak durumunda kaldığı dört tane kanunun çok önemli rolü var. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti, iktidara gelmeden önce liberaldi ve oldukça demokrattı. Fakat, iktidara gelir gelmez, çeşitli kısıtlamalar ve düzenlemeler yapmak zorunda kaldığı için kendisini yeniden özgürlükler kısıtlayıcısı ve baskı rejimi yaratıcısı olarak konumlamak durumunda kaldı. Yani, bir anda, kendi yıktığı iktidarın, Sultan II. Abdülhamid'in istibdâd olarak adlandırdığımız mutlaki iktidarının, yani iktidara gelmeden önce kendisinin muhalif olduğu kısıtlayıcı, baskıcı rejimin kendisi de

ortağı olmak ve onun parçası olmak zorunda kaldı.

İttihâd ve Terakkî'nin iktidara gelir gelmez ilk çıkardığı kanunlarda, bunu genel olarak ana hatlarını görebiliriz. Saymam gerekirse, grevleri yasaklayan Tatil-i Eşgâl Kanûnu; bütün basın organlarına bir baskı yapan ve basını kontrol altına almaya çalışan Matbaalar Kanûnu; toplumdaki bütün marjinal unsurları, özellikle de işçi sınıfını ve diğer alt tabaka esnaf kesimlerini baskı altına veya kontrol altına almaya çalışan Serseri Nizâmnamesi; ve bütün örgütlenme ve toplumsal yapılanmaları kayda, kurala, koşula bağlamaya çalışan ve kendi koymuş olduğu koşulların dışındaki örgütlenmeleri engellemeye çalışan Cemiyetler Kanûnu. Şimdi, İlân-ı Hürriyet'in hemen ertesinde, 1908 - 1909 yıllarında çıkarılmış olan bu dört kanunu arka arkaya dizdiğimiz zaman, bunun hürriyetler veren kanunlar manzumesi olduğunu söylemek abes olur.

Bu kanunlar, aslında, İlân-ı Hürriyet ile birlikte kazanılmış olan hürriyetleri kısıtlamaya yönelik bir kanunlar ve önlemler paketidir. Bu kanunların çoğu, aslında, İkinci Meşrutiyet meclisi 31 Aralık 1908 günü açılmadan önce, *kanûn-ı muvakkat*, yani, bugünkü anlamda “kanun hükmünde kararname” şeklinde çıkarılmış olan, baskıcı hükümet kanunlarıdır. Yani, İttihâd ve Terakkî hükümetinin, daha meşrutiyet meclisinin iradesi oluşmadan önce hazırlamış ve çıkarmış olduğu baskıcı kanunlardır. Meclis açıldıktan sonra bu kanunların hepsi sıra sıra hepsini onayladı veya yasalaştırdı.

Şimdi, burada bununla ilgili olarak daha fazla afakî yorumlar yapmak yerine, dönemin ünlü şairlerinden Şair Eşref'ten bir de şiir söyleyeyim. Efendim, Şair Eşref der ki:

İstibdâdda söz söylemek memnû' idi,
Ağlatırlardı söz söyleyen, ananı.
Devr-i Hürriyet'deyiz, şimdi değişti kaide,
Söyletirler evvela, sonra s*kerler ananı.

1908 ve II. Meşrutiyet döneminde kadınlar ve kadın hareketini nasıl değerlendirebiliriz? Bu hareketlerin Cumhuriyet dönemine de bir miras bıraktığı söylenebilir mi?

İkinci Meşrutiyet dönemi, kadınlar açısından da büyük bir hürriyet ortamı yarattı. 1908'e gelinceye kadar, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde, kadınların Batılı şekilde giyinmesini yasaklayan, kadınların renkli çarşaf giymesinin ve manto v.b. gibi modern giysilerin yasaklanmasını söyleyen, kadınların açık renkli çarşaf giymemesi gerektiğini söyleyen, kadınların çarşaf kumaşının veya peçelerinin transparan olmaması gerektiğini söyleyen çok sayıda hususî iradeye rastlıyoruz. T.C. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi'nde, bununla ilgili çeşitli düzenlemelere veya bu konuyla ilgili olarak, Dâhiliye Nezâreti kayıtlarında çeşitli takiplere ve soruşturmalara yol açan bazı belgeler görmekteyiz. Sultan II. Abdülhamid döneminde çıkmış olan bir takım kadın dergileri vardı. Bu kadın dergilerinin çoğu, suya sabuna dokunmaz, kadınlara elişleri, terzilik, dikiş-nakış öğretir. Çocuk beslemek, çocuk terbiyesi ve çocukların eğitilmesiyle ilgili çeşitli bilgiler verir, ama hiçbir şekilde siyasi olarak suya sabuna dokunmaz bazı yayınlardı.

23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edilir edilmez, yaşanan

cemiyetler patlamasından da, dergiler ve gazeteler patlamasından da Osmanlı kadınları kendi paylarına düşenini aldılar. Aklıma gelen örnekleri biraz sayayım. 1908 yazında, dört dergi birden çıkıyor kadınlar için. Selanik'te 30 sayı çıkan, *Kadın* dergisi, çok radikal İttihâdçılar tarafından çıkarılmış, çok önemli İttihâdçı yazarların ve bir takım kadın yazarların ilk defa söz sahibi oldukları bir dergidir. Bu açıdan, çok ama çok önemli bir dergidir. İkincisi, *Mahâsîn* dergisidir. Aylık olarak on iki sayı çıkar, toplamda. *Kadın* dergisinden çok daha çağdaştır. Çok fazla fikir, düşünce ve edebiyat yazısı vardır içerisinde ve ana tema kadınların özgürlüğüdür. Kadınların özgürlüğü, toplumun özgürlüğü olarak algılanmıştır. Üçüncüsü, *Demet* dergisidir. Önce haftalık olarak başlar, sonra iki haftalık olarak çıkar. Toplam yedi sayı çıkmış olmasına rağmen, çok etkili olmuş bir dergidir. Çünkü, her türlü İttihâdçı burada yazı yazma şansını bulmuş ve kadınlara, özgürlüğün en az yarısının onların olduğunu hatırlatan bir dergi olmuştur. Dördüncüsü de, çok ilginç bir şekilde Sultan II. Abdülhamid zamanında toplam 638 sayı çıkmış olan *Hanımlara Mahsûs Gazete*'nin, 1908'den sonra 30 sayı çıkan son beşinci tertibidir. Bu beşinci tertipte, eski müdüre hanım Şadiye Hanım görevine devam eder, fakat, artık bir kadın derneğiyle ilintili olarak çıkarılan *Hanımlara Mahsûs Gazete*, daha küçük dergi formatında ve çok daha radikal söylemlerle ortaya çıkar.

1908'de çıkmaya başlayan bu dört kadın dergisini saydıktan sonra, aynı dönemde kurulmuş olan çeşitli kadın organizasyonlarını ve kadın derneklerini de saymak lazım. Bunlardan bir tanesi, Selanik'te çıkarılan *Kadın* dergisinin içerisinde örgütlenmiş olan, Şefkat Cemiyeti'dir. Aynı şekilde, Selanik'te okumuş yazmış kadınların oluşturmuş olduğu, Kırmızı-Beyaz Cemiyeti isminde biraz elit, biraz edebiyat düşkünü, biraz felsefe yapmayı fazlasıyla seven, daha üst sınıftan kadınların bir kuruluşu daha vardır. Bir de Cemiyet-i Hayriye vardır, yine Selanik'te. Bu da İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin güdümünde kurulmuş olan ilk kadın örgütlerinden bir tanesidir. Bunların yanı sıra, iki kadın örgütünü daha saymam gerekir; bir tanesi Teâlî-i Nisvân Cemiyeti. Halide Edip Adivar'ın 1908 yılında kurmuş olduğu, üyelerinin tamamının İngilizce bilmesi gerektiğini savunan, İngilizce bilmeyenlere de açacağı kurslarda İngilizce öğrettikten sonra üyelik vaadinde bulunan bir Robert Kolejlî kızlar topluluğu şeklinde, çay partisi örgütüdür. Ama bu örgütün önemli bir aydın grubuna hitap ettiğini de hatırlatmam gerekir. Bir de Selanik'te kurulmuş Teâlî-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti var. 1908'in hürriyetçi ortamında Selanik'te İttihâdçılar'ın eşleri için kurulmuş ve İttihâdçı eşlerini toplumda faydalı hizmetler yapmaya, yardım toplamaya ve fakirlere yardım etmeye, veya o zamanki kelimeyle, "fakr ü zarûret" içerisindeki kadınlara bağışta bulunmaya yönlendiren bir cemiyettir.

Bu cemiyetlerin çoğu kadınlara balık tutmayı değil, balık istemeyi öğretir, balık verir. Halbuki, 1913'ten sonra kurulmuş olan, örneğin Kadınları Çalıştırma Cemiyeti ve benzeri örgütler, kadınlara balık vermeyi değil, balık tutmayı öğreten cemiyetlerdir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında fakirlere yardım cemiyetleri, zaman içerisinde kadınları bir işe koyup onları çalıştırmaya yönelten dernekler haline dönüşmüştür. İkinci Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında yaklaşık yüz civarında Osmanlı kadın cemiyeti tespit edilmiştir. Bu yüz cemiyetten yaklaşık elli altı kadarı 1908 - 1918 arası zaman dilimine sıkışmış vaziyette. Aynı şeyi kadın dergileri için de söylemek mümkün. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne, eski harflerle çıkarılmış toplam yaklaşık elli sekiz civarında kadın dergisinden bahsetmek

mümkün. Bunların yine yarısından fazlası 1908 - 1918 arasında yaşanmış olan İttihâd ve Terakkî Cemiyeti iktidarı döneminde yaşam bulmuş vaziyettedir.

1908 sonrasında oluşan bir kadın hareketinden bahsettiniz. Osmanlı kadın hareketinin bu dönemde feminist ideolojiyle ilişkisi ne şekilde gelişmiştir?

Osmanlı İmparatorluğu'nun, gerçek anlamda, ilk ve tek feminist derneği, Osmanlı Müdafaâ-i Hukûk-ı Nisvân Cemiyeti'di. 1913 yılında, ünlü ittihâdçi ve daha sonra Kürt milliyetçisi olan Mevlânzâde Refat Bey'in eşi olan Ulviye Mevlân Hanım tarafından kurulmuştur. Osmanlı Müdâfaa-i Hukûk-ı Nisvân Cemiyeti çevresinin Ulviye Mevlân Hanım'ın liderliğinde çıkardığı bir de *Kadınlar Dünyası* dergisi vardır ki, yaklaşık 211 sayı civarında çıkmıştır ve sapına kadar feminist söylemli ve feminist duruşlu bir dergidir. Yazarlarından müretteplerine kadar, tamamen kadınlar tarafından örgütlenmiş, kadınlar tarafından yazılmış ve basılmış bir yayın organıdır. İlk yüz sayısı, 1913 baharında günlük olarak çıkarılmış bir gazetedir. Yüzüncü sayısından sonra haftalık dergiye dönmüştür. 1914'te 163. sayıda kapandıktan sonra, 1919'da 196. sayıya ve tekrar 1921'de de 196/15. sayıya kadar aralıklarla yeniden yayınlanır. Yayın hayatı boyunca, yazar kadrosu hemen hemen hiç değişmez, neredeyse aynıdır.

Bu gruba “feminist” demek, kesinlikle mümkün. Çünkü, bu kadınlar da çeşitli yazılarında kendilerini “feminist” olarak adlandırıyorlar. Ama, diğer Osmanlı kadın hareketlerine de sanki onlar da feministlermiş gibi davranmak fazla akıl kârı değil. Bir bilinçlenme dönemidir 1908; işçiler için olduğu kadar, kadınlar için de. Azınlık grupları veya toplumun diğer alt kesimleri ve ihmal edilmiş kesimler için de. Toplumun *losers* yani “kaybedenler”i dediğimiz gruplar, yani toplumsal üçgenin en aşağı katmanlarındaki gruplar: işçiler, kadınlar ve vesaireler gibi marjinal gruplar için, 1908 bir farkında olma, kendi gücünü keşfetme ve gücünün gereklerini yerine getirme zamanıdır. Ama, bu gücü iktidarı ele geçirmek için veya iktidarı değiştirmek için kullanma aşamasına hiçbir zaman getirememiştir bu gruplar. Dolayısıyla da, bu “sınıfsal farkındalık” (*class awareness*) bir “sınıf bilincine” (*class consciousness*) hiçbir zaman dönüşmemiştir.

Aynı şekilde, bütün Osmanlı kadın hareketleri son derece mütevazı, son derece küçük ve sınırlı bir grup kadına hitap eden, son derece iyiliksever, son derece hayırsever, son derece vatansever insanların, kadınların hareketleridir. Ancak, eski eşyaları fakirlere dağıtmak, savaş koşulları nedeniyle şehirlerde aç kalmış olan insanlara gıda yardımında bulunmak veya biçki-dikiş kursları açmakla “filantropik” olunur, ama asla “feminist” filan olunmaz.

Bu nedenle, Osmanlı kadın cemiyetlerin çoğunu “feminist” olarak adlandırmak mümkün değildir. Ama bu cemiyetlerin içerisinde, çok radikal isteklerle ortaya çıkmış olanlar da vardır. Mesela, şimdiye kadar ihmal edilmiş olan Osmanlı kadın cemiyetlerinden bir tanesi, yerli mallarını kullanmayı teşvik eden ve başka ülkelerden gelmiş olan ithal mallarını kullanmayı reddeden bir kadın cemiyeti var: Ma'mûlât-ı Dâhiliye İstihlâk-ı Millî Osmanlı Kadınlar Cemiyeti. 1917 yılında *Siyânet* (“dayanışma”) diye bir aylık dergi çıkarıyor, tam 17 sayı boyunca. Bu cemiyetin faaliyetlerini araştırmaya başladım, yakında kapsamlı bir makale olarak yayınlamayı düşünüyorum. Bunun bir an önce çalışılması ve irdelenmesi gerekir, çünkü Müslüman Osmanlı kadınlarına Birinci Dünya Savaşı'nın tam ortasında *millî*

iktisâd bilinci vermeye çalışan bir yurtsever milliyetçi bir kadın örgütünden ve onun yayın organından bahsediyoruz.

Osmanlı kadın dergilerinin yazarları ve Osmanlı kadın örgütlerinin üyeleri, genelde üst tabakaya veya küçük-burjuva diyebileceğimiz eğitilmiş okuryazar kesime mensupturlar. Hepsi, tek tek, son derecede yardımsever, fukaraperver, vatansever, çocukları eğitmeye yönelik, iyi niyetli, anaç ve şefkatli kadınlardır. Ama, hiçbir zaman çalışmaya, bir iş yapmaya veya bir iş kurmaya yönelmezler. Ama, her zaman Osmanlı toplumunda ihtiyaç sahibi olan kadınların ihtiyaçlarını gidermeye yönelik faaliyetler içindedirler.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne, radikal istekleri veya söylemleri olan kadın örgütleri yoktur. Osmanlı kadın örgütleri arasında ayrılıkçı bir kadın örgütü bile yoktur. Örneğin, Kürt Kadınları Teâlî Cemiyeti ve Çerkez Kadınları Teâlî Cemiyeti, her ikisini de çalıştım, her ikisiyle de ilgili yazılar yazdım. Bu iki kadın örgütünün de etnik bilinci vardı, ama ayrılıkçı bir niteliği yoktu. Diğer kadın örgütleri de etnik bilinci göz ardı ederek ve Osmanlılık'ı ön planda tutarak örgütlenen kadın gruplarıdır. Osmanlı kadın örgütlerinde egemen olan, iktidarda olan ve yönetimi elinde bulunduran gruplar, genellikle Müslüman Osmanlı kadınlardır. Ama Osmanlı kadın derneklerinin içerisinde çok sayıda gayri-Müslim kadın da yer almış bulunmaktadır. Gayri-Müslim kadın derneklerinin kendilerine has etnik yapılarının içerisinde devam ettiğini de ayrıca hatırlatmak gerekir.